

Kristningen av steder

- En arkeologisk analyse av middelalderske kirkesteder på Karmøy

Camilla Haug

**Mastergradsoppgave i arkeologi
Universitetet i Bergen
Vår 2009**

FORORD

Min største takk går til min veileder, Ingvild Øye, som har gjort en fantastisk innsats for å lede meg i best mulig retning.

Min kjæreste, Eirik Søyland, fortjener en stor takk for assistanse ved landskapsanalysene, opplæring i Adobe Photoshop CS3, som har gjort det mulig for meg å bearbeide og utarbeide egne kart, for gode samtaler om oppgaven, og for et smittende godt humør som får alt til å virke så enkelt.

Mine to nydelige cavalierer må få en del av æren for å ha gjort skriveprosessen så hyggelig som mulig. De har med stor iver og glede vært med på landskapsanalysene, på veiledninger og andre møter, og koset seg på fanget mitt gjennom lange timer med lesing og oppgaveskriving. Jeg vil rette en stor takk til mine foreldre som alltid har støttet meg, både økonomisk og med oppmuntrende ord, og til min mormor som alltid engasjerer seg i mine bedrifter, og for ”småpengene til kaffe på fergen” på reisene mellom Karmøy og Bergen.

Jeg har vært i kontakt med en rekke hjelpsomme mennesker som har bistått med viktig informasjon vedrørende oppgaven. Jeg vil takke Kristine Sørgaard ved Arkeologisk museum i Stavanger, som har gjort en stor innsats ved søk i gjenstandsdatabasen, og Olle Hemdorff skal også ha takk for spørsmål om gjenstandsmateriale i undersøkelsesområdet. Ole-Jørgen Johannessen har vært svært behjelpelig med å lede meg i rett retning vedrørende stedsnavn på Karmøy. Arne Solli har hjulpet meg med tolkninger av skattematrikler. Reidar Kvinnesland ved Karmøy kommune skal ha takk for hjelp med økonomiske kart, og Anne Lise Ikdal ved Sør-Rogaland jordskifterett for hjelp med anskaffelse av jordskiftekart. Ellen Martol ved Statsarkivet skal ha takk for kopier av matrikkelutkastet fra 1723, og en takk til Hanne Merete Moldung ved NIKU, som har vært så vennlig å legge til grunn Riksantikvarens kildegjennomgang over kirkesteder på Karmøy.

Camilla Haug

Bergen, 14. Mai 2009

INNHOOLDSLISTE

1. INNLEDNING.....	5
PROBLEMSTILLINGER.....	7
PERSPEKTIV.....	8
UNDERSØKELSE SOMRÅDE.....	9
KILDER.....	11
2. FORSKNINGSHISTORISK BAKGRUNN.....	12
Kultstedskontinuitet.....	12
Tidligere arkeologiske undersøkelser av kirkesteder i Norge.....	14
Gårdsgrenser, eiendomsstruktur og godssamlinger.....	18
Arkeologiske undersøkelser og forskning på Karmøy.....	18
3. TEORETISKE OG METODISKE TILNÆRMINGER.....	24
TEORETISKE TILNÆRMINGER.....	24
Monumenter og deres egenskaper.....	24
Monumenter og landskapsoppfatning i førkristen- og tidlig kristen tid.....	27
Strukturer i endring.....	29
Samfunnsstruktur.....	30
Perspektiv på graver.....	31
METODISKE TILNÆRMINGER.....	32
Visuell landskapsanalyse.....	32
Retrospektiv bruk av kartmateriale og skriftlige kilder.....	35
Datering.....	37
Stedsnavn.....	38
Metoder for å spore godsområder.....	39
4. KIRKESTEDENE I LANDSKAPET.....	42
Symbolnøkkel.....	42
AVALDSNES SKIPREIDE.....	43
AVALDSNES KIRKESTED.....	44
BØ KIRKESTED.....	49
TORVASTAD KIRKESTED.....	53
SAMMENDRAG.....	58
STANGALAND SKIPREIDE.....	58
ÅKRA KIRKESTED.....	60
FERKINGSTAD KIRKESTED.....	64
FALNES KIRKESTED.....	69
SAMMENDRAG.....	73
SAMLET OPPSUMMERING.....	74
5. KIRKESTEDENES STATUS – GÅRDER OG GODS.....	76
GÅRDSSTØRRELSE OG KIRKESTEDER.....	76
Avaldsnes skipreide.....	76
Stangaland skipreide.....	77
Samlet vurdering.....	79
KAN GÅRDSSTRUKTUR OG EIENDOMSFORHOLD BELYSE KIRKESTEDENES STATUS?.....	79
Kirkestedet på Avaldsnes.....	81
Kirkestedet på Bø.....	84
Kirkestedet på Torvastad.....	86
Kirkestedet på Åkra.....	89

Kirkestedet på Ferkingstad.....	92
Kirkestedet på Falnes.....	95
SAMLET VURDERING AV KIRKESTEDENE	97
6. HVEM REISTE KIRKE, TIL HVILKEN TID OG HVORFOR?.....	99
HVEM KAN HA STÅTT BAK KIRKEBYGGINGEN PÅ KARMØY?	100
Avaldsnes.....	101
Bø	101
Torvastad	102
Åkra	102
Ferkingstad	103
Falnes	104
NÅR BLE KIRKESTEDENE ETABLERT?	105
Avaldsnes	105
Bø	106
Torvastad	107
Åkra	108
Ferkingstad	108
Falnes kirkested.....	108
HVA KAN HA LIGGET BAK VALG AV KIRKESTED?	109
Avaldsnes	109
Bø	109
Torvastad	110
Åkra	110
Ferkingstad	110
Falnes.....	111
SAMLET VURDERING.....	111
I HVILKEN GRAD VISER KARMØY SÆRTREKK I FORHOLD TIL ANDRE OMRÅDER SOM HAR VÆRT UNDERSØKT?	112
7. AVSLUTNING.....	113
ABSTRACT.....	118
FIGURLISTE OG TABELLISTE.....	119
KILDER OG LITTERATUR.....	120

1. INNLEDNING

Utgangspunktet for denne oppgaven er en studie av middelalderske kirkesteder på Karmøy, som alle vil bli vurdert i forhold til ulike faktorer som kan ha vært medvirkende til stedsvalget. Studien omfatter de seks middelalderske kirkestedene Avaldsnes, Bø, Torvastad, Åkra, Ferkingstad og Falnes på Karmøy. Av disse middelalderkirkene er det bare Olavskirken på Avaldsnes som fortsatt står, mens de andre kirkene kun har etterlatt seg ruiner eller selve tomten, hvor nye generasjoner kirker er blitt reist. Dermed er det altså selve stedet, og valget av dette, som står i fokus for oppgaven.

Et sentralt spørsmål gjelder kontinuitet eller brudd i bruken av landskapet, med hensyn til om kirkene ble reist på steder som var av rituell betydning i hedensk tid. På Karmøy finnes det spor etter mange særegne fornminner av rituell karakter. Jeg vil undersøke hvor og hvorfor kultstedene ble plassert slik som de ble landskapet, både i førkristen og kristen tid, og se om det noen steder kan være sammenfall i disse stedsvalgene.

Det er ofte en tydelig sammenheng mellom kult og makt, da det gjerne var folk høyt oppe på den sosiale rangstigen som har ansvar for den offentlige kulten. Derfor vil jeg også studere maktaspektet i forbindelse med stedene som tidlig fikk kirke, og undersøke i hvilken grad maktkontinuitet kan forklare lokaliseringen av de tidlige middelalderske kirkestedene på Karmøy. Dersom det var det samme samfunnssjiktet som hadde ansvar for den offentlige hedenske kultutøvelsen, som bygde de første kirkene, kan legitimering av makt på grunnlag av gamle skikker og tradisjoner være en forklaring på eventuell stedskontinuitet fra hedendom til kristendom. Maktaspektet knyttet til kristningen er spesielt interessant på Karmøy, da området og særlig Avaldsnes hadde en sentral plass i rikssamlingen, og dens tidlige kristningsprosesser. I følge sagaen og skaldekvad anla Harald Hårfagre kongsgård på Avaldsnes etter slaget i Hafsjord, og skal senere også ha huset sentrale kristningskonger som Håkon Adaldsteinsfostre, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson (Helle 1995: 46). Det er i dag en rådende oppfatning at kristningsverket har strukket seg over en lang periode, grovt sett 800-1200 AD (Schjødt 1989: 189; Steinsland 2005: 423), og at kristningsprosessen skjedde ovenfra og ned gjennom de sosiale lagene i samfunnet, i sterk tilknytning til kongemakten (Helle 1995: 41; Steinsland 2005: 431). For å nærme seg spørsmålet om hvordan religionsskiftet foregikk med hensyn til førkristen kult

og makt, er det vesentlig å undersøke hvem som kan ha stått bak byggingen av de tidligste kirkene med utgangspunkt i nærhet til middelalderske gårder og eiendomsstruktur. Ved å sammenligne Avaldsnes med de andre middelalderske kirkestedene på Karmøy, er det interessant å se om stedskontinuiteten er mer markant på de steder hvor den politiske makten stod sterkest. Alle de seks kirkestedene vil bli undersøkt i en større landskapskontekst, for å finne ut om kirkene ble reist på gamle rituelle steder, eller om kirkestedene ble anlagt på nye steder i forhold til tidligere kult. Jeg vil også undersøke om kirker ble reist på storgårder som privatkirker eller på sentrale møtepunkt, eventuelt gamle samlingsplasser i bygdene, som felleskirker.

Det meste av dagens Karmøy kommune skilles fra fastlandet av Karmsundet. Gjennom flere årtusen har sjøseilingsleden gått gjennom dette sundet, da havstykket vest for Karmøy er farlig og værhardt, med mange skjær og få gode havner (Møllerop 1989: 57). I sagalitteraturen og i eddadiktet Grimnismål, strofe 29, nevnes Kormt på Karmøy, av gno. *karmr*, i betydningen ”karm”, ”kant”, ”skillevegg” eller ”gjerde”. Navnet viser til Karmøys funksjon som beskytter av skipsleden her, for det voldsomme hav på utsiden av øyen (NG: 378; Nordland 1950: 15; Stemshaug 1973: 75). Gjennom det smale Karmsundet kunne ingen passere usett.

Hele Karmøy er rik på arkeologiske funn og historie, men Karmøy som helhet kommer allikevel stadig i skyggen av det sentrale Avaldsnesområdet. Særlig når det gjelder kirkestedene er det skrevet mye om Olavskirken, mens de andre ofte bare omtales forholdsvis kortfattet. Selve kirkestedene og deres plassering i forhold til det forhistoriske rituelle landskapet, har heller ikke vært vurdert. Målet for denne oppgaven å rette oppmerksomhet mot alle de tidlige kirkestedene, og foreta en komparativ undersøkelse av anleggelsen av de første kirkene internt på Karmøy.

Det har i de senere år vært foretatt flere undersøkelser av middelalderske kirkesteder, både på Østlandet (Skre 1988; Brendalsmo 1990, 1994; Berg 2005; Tolpinrud 2008), Trøndelag (Brendalsmo 1997, [2001] 2006) og Vestlandet (Ingvaldsen 1996; Birkenes 2004; Brattekværne 2006; Skeiseid 2007). Ingen av de andre tilsvarende undersøkelsene som er gjort av middelalderske kirkesteder har imidlertid omfattet et kystområde som Karmøy. Det vil derfor være særlig interessant å undersøke dette området, som stod så sentralt i kristningsprosessen og rikssamlingene, og se om det skiller seg ut. Flere av kirkestedene på Karmøy ligger strategisk plassert i forhold til Karmsundet eller den viktige ”Nordvegen”, og er et område som svært tidlig har mottatt kristne impulser. I tillegg er det gjort flere undersøkelser i området, både fra

forhistorisk og historisk tid, som jeg kan trekke vekslers på. Det savnes imidlertid en samlet vurdering av kirkestedene i forhold til hverandre, og dette er også et av målene for denne oppgaven. Kirkestedene må også ses i forhold til maktsenteret i Avaldsnes-området. Et mål er å vise hvordan denne type studie kan belyse religionsskiftet, og om det peker seg ut forskjeller i anleggelsen av de ulike kirkestedene.

Problemstillinger

Utgangspunktet for oppgaven er det middelalderske kirkestedet – i mitt tilfelle seks steder innen et avgrenset og spesielt område, som stod sentralt i kristningen av landet. Jeg vil først analysere hvordan de ligger i terrenget, for å nærme meg min overordnede problemstilling: hvorfor ble det plassert kirker på disse stedene? For å belyse dette spørsmålet er det aktuelt å se kirkestedet i forhold til tidligere strukturer i landskapet for å finne ut om det er plassert i forhold til tidligere rituelle steder, maktsentra, ferdsels- og kommunikasjonsårer eller gårdsbosetninger, eventuelt eiendomskompleks. Jeg tar utgangspunkt i at kultstedskontinuitet er noe som faktisk forekommer, basert på undersøkelser av forhold rundt og under blant annet Mære kirke og Frösö kirke, Uppsala og Borg, uten at dette er noen generell regel. Andre forhold må også ha vært bestemmende for kirkestedenes plassering. Dette er også sannsynliggjort ved andre kirkestedsundersøkelser. Det er viktig å finne ut hvor lenge stedet har vært i bruk, og om det er en tidsmessig sammenheng mellom kulturminner og forhistoriske strukturer på stedet. Dette er basert på antagelsen at de eldste kirkene har større sannsynlighet for å ha blitt plassert i forhold til førkristne strukturer og gravfelt, heller enn de spor man finner av den nåværende eller siste middelalderkirken på stedet. Videre er det av betydning å se på hvilken type kirke det dreier seg om, og hvem som kan ha oppført den, da dette også er et forhold som kan belyse plasseringen i terrenget. Jeg ønsker med dette utgangspunktet å tegne et bilde av kristningsprosessen på Karmøy. Det er i den sammenheng interessant å se på den indre dynamikken på øyen, og hvordan kirkestedene er plassert i forhold til hverandre.

I en sum er oppgavens overordnede problemstilling: Hvorfor ble det reist kirke på disse stedene? For å belyse dette spørsmålet er det nødvendig å først vurdere noen underordnede problemstillinger. Disse er som følger:

- Hvor i landskaper ble middelalderske kirkesteder plassert?

- Hvilke faktorer var avgjørende for stedsvalget? Kultkontinuitet, maktforhold, sentral plassering, kommunikasjon, eller en kombinasjon av disse?
- Ble kirkene reist på store gårder i tilknytning til et gårdstun, eller på mindre gårder med sentral beliggenhet, eller om områder som utgjorde gamle samlingssteder, eventuelt ”nye” steder?
- Hva kan landskyld, stedsnavn, gårdsgrenser og eiendomsforhold fortelle om stedenes status?
- Hvem kan ha bygget kirkene?
- Når kan kirkene ha blitt reist?

Perspektiv

Begrepet kultkontinuitet har gjennomgående vært tillagt varierende begrepsmessig innhold, da forskernes syn på forholdet mellom hedensk og kristen kultplass henger sammen med deres forståelse av religionsskiftet (Andrén 2002: 300). Jeg velger å ta utgangspunkt i begrepet kultstedskontinuitet i betydningen geografisk kontinuitet, hvor et sted benyttes til kultiske handlinger fra hedensk til kristen religion (McNicol 1997: 13f). Videre vil jeg ta utgangspunkt i en tolkning som tilsier at kultstedskontinuitet er til stede når området der kirken er plassert også har blitt brukt i sen førkristen tid for handlinger innenfor den religiøse sfæren (Gräslund 1992: 129). Jeg vil dermed anse kultstedskontinuitet som gyldig dersom det er spor etter førkristen kult i visuell forbindelse, eller nærhet innenfor den historiske gårdsstrukturen, i forbindelse med kirkestedet. Med begrepet kult refererer jeg til en kulturs hellige handlinger. Innenfor kulten er ritualer en kjede av hellige handlinger, som uttrykker kommunikasjon eller tro på mytiske vesener eller makter (Turner 1997: 19; Steinsland 2005: 261f). Kultkontinuitet må også vurderes tidsmessig. Den sikreste måten å fastslå kultkontinuitet, er dersom det er mulig å påvise at det hedenske kultstedet har vært i bruk helt frem til anleggelsen av kirke på stedet. Dette kan imidlertid være vanskelig å bevise der det ikke har vært foretatt arkeologiske undersøkelser, siden det ofte er en viss usikkerhet knyttet til dateringen av både fornminner og særlig kirkesteder. Uansett om det fortsatt har vært kult knyttet til fornminnene på det tidspunkt kirkestedet har vært anlagt, må slike fornminner ha påvirket samtidens oppfatning av landskapet. Det må fortsatt ha hatt et budskap eller en symbolikk tilknyttet seg, selv om dette uttrykket kan ha beveget seg bort fra monumentets opprinnelige mening. Maktperspektivet er som nevnt også sentralt i min studie som er koblet til et så sentralt område som Karmøy var i kristningsprosessen og rikssamlingene.

Opgavens problemstillinger vil bli vurdert ut i fra et perspektiv hvor det er en forutsetning at mennesker alltid har vært seg bevisst landskapet rundt seg, og at monumenter som gravminner og

bygninger, er bevisst plassert i landskapet for å understreke tanker, verdier, normer eller eksistensielle faktum, inklusiv makt. Monumenter kan ha både en symbolsk side og en praktisk side. De kan også brukes til å kommunisere eller formidle budskap, og deres landskapsmessige kontekst kan være en viktig del av dette (Olsen 1997: 66). Videre tar jeg utgangspunkt i at selv om monumenter kan bevares og være stabile, kan de skifte mening over tid (Bradley 1985: 2). De kan dermed brukes aktivt som en del av maktpolitiske legitimeringsstrategier, ikke bare da de ble reist. Landskapssyn henger sammen med rådende ideologi og religion, og religionsskiftet ved overgangen fra yngre jernalder til middelalder vil i mindre eller større grad ha påvirket måten monumenter ble plassert rundt om i landskapet (Turner 2004: 125). Et landskap er gjerne fylt med kosmiske referanser, og menneskenes verdensbilder kan ofte komme til uttrykk i organiseringen av landskapet rundt dem (Sundqvist 2004: 146). Samtidig virker også monumentene og strukturene tilbake på menneskelige handlinger. Stedene som i sin tid ble valgt for å reise kirke, har på samme måte virket inn på menneskers handlinger og samfunnsorganisering gjennom hundrevis av år. På en slik bakgrunn vil jeg analysere kirkestedenes forhold til både eldre, samtidige og eventuelt yngre strukturer i landskapet.

Undersøkellesområde

Karmøy er i dag en kommune på nordvestkysten av Rogaland fylke, og grenser til Haugesund i nord og Tysvær kommune i nordøst. Undersøkelsen er imidlertid geografisk sett avgrenset til selve øyen Karmøy, nord for det smale Karmsundet, som var et viktig område i leden langs vestlandskysten. Her kretser undersøkelsen om de seks middelalderske kirkestedene, Avaldsnes, Bø, Torvastad, Åkra, Ferkingstad og Falnes, lokalisert både på øst- og vestsiden av øyen (Fig.1.1). Fokus er rettet mot selve stedene hvor disse kirkene er reist, men kan i noen tilfeller inkludere områder som tilhørte gårdene disse var knyttet til på fastlandssiden av Karmøy, rett over Karmsundet, og dessuten omliggende bosetning og spor etter forhistoriske rituelle steder rundt selve kirkestedene.

Figur 1.1: Oversiktskart over undersøkelsesområdet Karmøy, med kirkestedene avmerket.

Karmøy var i middelalderen delt i to skipreider, Sør-Kormt eller Stangaland og Avaldsnes (Bjørkvik 1999: 43). En skipreide er en geografisk enhet innenfor det området av landet som hadde plikt til å yte leidang, og er en ordning man mener går tilbake til Håkon den Godes tid på 900-tallet. Betydningen var opprinnelig et distrikt som skulle stille og utruste et skip til leidangsflåten. På bakgrunn av skipreide navn er det blitt hevdet at skipreideinndelingen på Vestlandet var den eldste, opprinnelige inndelingen av landet i mindre distrikter enn fylkene. Det er også blitt foreslått at i den sentrale delen av Gulatingslag, var leidangsordningen fullt utformet alt i 1020-årene (KLN M XV: 546- 549). Jeg har ut fra dette valgt å benytte skipreider som analyseenheter, siden dette var geografiske størrelser og administrative enheter da de eldste kirkestedene ble anlagt, mens sogneinndelingen er yngre og går tidligst tilbake til midten av 1100-tallet (Bjørkvik 1999: 12f).

Avaldsnes skipreide omfattet nordre del av Karmøy og i middelalderen seks gårder på landfastsiden av Karmsundet (Bjørkvik 1999: 43). Det omfattet kirkestedene Torvastad, Bø og Avaldsnes, mens Åkra, Ferkingstad og Falnes hørte under Sør-Kormt eller Stangaland skipreide (ibid.: 12f). Skipreidene på Karmøy finnes ikke omtalt i skriftlige kilder før på 1400- og tidlig på

1500- tallet, men er allikevel betydelig eldre. Sudarkornt skipreide er nevnt i to dokumenter fra 1405 og 1406. En gang før 1519 gikk dette navnet ut av bruk, og ble erstattet av navnet Stangaland, som jeg kommer til å benytte som betegnelse videre. I 1520 ble grensen mellom disse to skipreidene markert av det smale eidet mellom Koparvågen og Veavågen, som nesten deler Karmøy i to (Fyllingsnes 2000: 65). Slik lå altså Avaldsnes skipreide i nord, og Stangaland skipreide i sør. Disse skipreidene var små sammenlignet med de fleste andre skipreidene langs kysten, noe som kan vitne både om tett bosetning og om et gammelt høvdingstyre som rikskongene kunne bygge videre på (ibid.: 69). Dette er forhold som jeg vil se nærmere på i selve analysen.

Kilder

Det kulturskapte landskapet rundt og på kirkestedene utgjør en sentral kilde for denne oppgaven. Her er det arkeologiske materialet og monumenter som finnes i tilknytning til de aktuelle kirkestedene av stor betydning. Det gjelder spesielt spor og monumenter som er av rituell karakter, og som vil være sentrale kilder til kirkestedets brudd eller kontinuitet med førkristne kultformer i form av gravminner og andre førkristne strukturer. Jeg vil legge vekt på gravminner som kan dateres til yngre jernalder. Dominerende, synlige gravminner fra eldre tider enn yngre jernalder vil også disse trekkes inn, fordi det er den visuelle kontakten og fremtoningen i landskapet som er sentralt ut fra mitt perspektiv.

Videre vil bruk av skriftlige middelalderkilder og retrospektiv bruk av yngre kilder være en viktig del av kildematerialet. Den eldste kilden som gir samlet oversikt over jordegodsfordelingen er skattematrikkelen fra 1647. Denne kan fortelle om gårdenes økonomiske status ut i fra landskylden som verdimål, men for å kunne utnyttes retrospektivt må den vurderes i forhold til eldre eiendomskilder og andre kildekategorier. Stedsnavn vil bli diskutert der de kan fortelle om førkristen kult, og om gårdenes alder og status i jernalder og middelalder. Jordskiftekart sammenholdt med moderne ØK- kart, kan kaste lys over forhold som tun og gårdsgrenser som kan peke lenger tilbake i tid. Før jeg går over til den konkrete analysen vil jeg i neste kapittel gi et kort forskningshistorisk riss som bakgrunn for min egen undersøkelse.

2. FORSKNINGSHISTORISK BAKGRUNN

I dette kapitlet skal jeg gjøre rede for oppgavens relevante forskningsmessige bakgrunn i lys av problemstillingene jeg reiser. Dette gjelder forskning knyttet til kultstedskontinuitet og religionsskiftet, og mer spesifikt til undersøkelser av kirkesteder i Norge. Jeg skal også trekke inn relevante arkeologiske undersøkelser og forskning som er gjort i forbindelse med mitt eget undersøkelsesområde.

Kultstedskontinuitet

I 601 skrev pave Gregor den store et brev til den engelske misjonsbiskopen Augustin, hvor han fortalte at de hedenske templene ikke skulle ødelegges, men i stedet innvies til kristent bruk. Dette dokumentet har lenge vært et hovedargument for at de kristne kirkene ble plassert på samme sted som de hedenske kultbygningene (Brink 1992: 1969). John McNicol har i en publisert hovedoppgave fra 1997 levert en omfattende forskningshistorisk oversikt knyttet til spørsmålet om kultstedskontinuitet. Hans arbeid viser at studier om brudd eller kontinuitet i skiftet fra hedendom til kristendom har stått sentralt innenfor forskningen rundt religionsskiftet helt siden begynnelsen av 1800-tallet. En dominerende oppfatning har lenge vært at de første kirkene ble plassert på hedenske kultplasser (McNicol 1997: 11). Jeg ser derfor liten grunn til å gjenta denne diskusjonen enda en gang, men vil trekke frem momenter som er særlig sentrale for min analyse. Selv om jeg her trekker veksler på McNicols arbeid, har jeg også selv gått inn i den eldre litteraturen for å kunne vurdere dette mer selvstendig.

Et hovedspørsmål i denne diskusjonen gjelder den førkristne kultbygnings forhold til de eldste kirkene. Kunsthistorikeren Lorentz Dietrichson, som på slutten av 1800-tallet arbeidet med de norske stavkirkene, mente stavkirken og hovet var to sider av samme sak. Han trakk linjer mellom stavkirkenes treskjæringsdekor og vikingtidens religion, og mente at både integrering av slik kunst og anlegging av stavkirker på stedet for de gamle hov, ble gjort for å lette overgangen til kristendommen (Dietrichson 1892: 78). Dette synet møtte motstand fra Nicolay Nicolaysen, som var den første som gikk imot teorien om kultstedskontinuitet (McNicol 1997: 70).

Nicolaysen mente teorien om at hov skulle bli innvidd til kristendommen og videre brukt som kirke, ikke var holdbar, og at pave Gregors uttalelse i 601 ikke kan brukes som argument for hva som foregikk i Norge ved årtusensskiftet (Nicolaysen 1887: 12f). I stedet fant han det mer

sannsynlig at hovbygningene ble ødelagt, brent eller revet ned. Tømmeret fra hovene kunne ha blitt brukt videre i kirker, men de ble i så fall oppført på en ny plass. Dersom plasseringen skulle vise seg å være nær en hovlokalitet, var det ikke nærheten til plassen for et hov som var bestemmende for plasseringen av kirken (ibid: 15). Den første som tok opp Nicolaysens kritikk av kultstedskontinuitet var den svenske religionshistorikeren Helge Ljungberg, i avhandlingen *Den nordiska religionen och kristendomen* fra 1938 (Ljungberg 1938; McNicol 1997: 158). Ljungberg hevder at den hedenske religionens kulteksklusivitet medførte at så lenge hedendommen var sterk ville man unngå å få plassert en kirke på det førkristne kultområdet (Ljungberg 1938: 216ff).

Den danske middelalderarkeologen Olaf Olsens avhandling *Hørg, hov og kirke* fra 1966 markerte et vendepunkt i diskusjonen om kultstedskontinuitet. Med streng kildekritisk holdning hevdet han at hovet ikke var en egen sakralbygning, men heller en betegnelse på en stormannens gildehall i bygda, som tidvis ble brukt til kultiske foremål (Olsen 1966: 91ff). Bygningsarkeologen og kunsthistorikeren Hans-Emil Lidén tolket i ettertid resultater etter utgravninger i 1966 og 1967 under Mære kirke som uttrykk for kultstedskontinuitet. Det ble avdekket spor etter en trekirke fra 1000-årene under den nåværende steinkirken fra 1100-tallet. Det ble også funnet førkristne bygningsrester sammen med funn av såkalte gullgubber, noe som kan antyde at det her dreier seg om et hov (Lidén 1969; Lidén 1995: 7- 11). Dette ble satt direkte opp mot Olsens teori, men etter debatten i kjølvannet av Olsens avhandling og utgravningen på Mære, ble det et langt opphold i forskningen rundt temaet kultstedskontinuitet. Det er først i de senere år denne diskusjonen igjen har fått ny aktualitet (McNicol 1997: 186). Den nyere forskningen rundt religionsskiftet har vært preget av tverrfaglige tilnærminger, blant annet gjennom forskningsprosjektene *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge* fra 1990-årene, *Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv* og *Religionsskiftet i Norden. Brytningar mellom nordisk og europeisk kultur 800- 1200 e. Kr* fra 2000-tallet. Det er dessuten skrevet flere magister-, hovedfags- og masteroppgaver om temaet.

Debatten omkring kultstedskontinuitet er nå mer nyansert. Flere nyere funn gjør at det kan se ut som om det førkristne samfunnet virkelig hadde egne kultbygninger på et høyt sosialt nivå (Steinsland 2005: 286). Flere steder finnes det også arkeologisk belegg for at kirker er plassert på eller ved eldre kultplasser (Andén 2002: 303). Det ser nå ut til å være en dominerende holdning, at det ikke er noe fast forhold mellom førkristent og kristent kultsted, men at det noen steder kan

virke som om førkristen kult har vært en medvirkende årsak til plasseringen av de første kirkene. Forskere er imidlertid også åpne for at det kan være andre faktorer som har bestemt plasseringen av kirkene, slik som synlighet, nærhet til kommunikasjonsårer og stedets økonomiske status som maktgrunnlag.

På bakgrunn av denne lange forskningsdebatten om sammenhengen mellom hov og kirke, vil jeg ta utgangspunkt i et mer åpent syn på forholdet mellom den førkristne og kristne kulturens lokalisering i landskapet. Fokuset vil ikke ensidig rettes mot særskilte kultbygninger fra førkristen tid, eller flerfunksjonelle haller. Det har også eksistert en omfattende friluftskult i førkristen tid, gjerne knyttet til spesielle strukturer i landskapet (Steinsland 2005: 436). Det ser det ut til at førkristne ritualer var knyttet til et bredt spekter av plasser de kunne utføres: innendørs eller ute på gravfelt, gravhauger, ved trær, vann og steiner (Andrén 2002: 313). Mye tyder på at forfedrekulten særlig var knyttet til graver (Steinsland 2005: 344). Vettekult har også trolig vært svært utbredt, og slik kult var gjerne knyttet til huler, steiner, klipper, lunder, hauger og fossefall (ibid: 352f). Den førkristne religiøse praksis var allsidig med hensyn til hvor den kunne utøves (Brendalsmo 1997: 5). I mitt område vil kultkontinuitet hovedsakelig vurderes ut i fra nærhet til gravminner, samtidig som kirkestedet blir analysert i forhold til flere andre faktorer.

Tidligere arkeologiske undersøkelser av kirkesteder i Norge

Arkeologiske undersøkelser under stående kirker har i perioden 1955-1985 avdekket en rekke tidlige kirkebygninger i Norge (Lidén 1995: 129). Den første norske forskeren som behandlet emnet middelalderske kirkesteder ut fra noenlunde samme synsvinkel som denne oppgaven, er Dagfinn Skre. Han gav i 1988 ut magisteravhandlingen *Gård og Kirke, Bygd og Sogn*. Her tar han opp spørsmål om hvor kirker ble bygget, hvorfor de ble bygd akkurat der, og hvem som står bak oppføringen. Et sentralt spørsmål er om kirkene var enkeltmannsforetak eller fellesbygde. Med utgangspunkt i middelalderske kirkesteder i Sør-Gudbrandsdalen, studerte han deres beliggenhet i forhold til gård og tun, og deres forhold til bygdens bosetning for øvrig. Han vurderte stedenes økonomiske stilling, og sannsynliggjorde ut fra dette hvem som har stått bak oppføringen. Skre fant at noen kirker var reist på gamle samlingspunkter, andre var reist på kirkelig initiativ, mens andre ikke hadde noen sammenheng med eldre samlingssteder eller kirker. Han finner at noen kirker ble reist på storgårder nær det historiske tunet, mens andre ble reist på middels store gårder sentralt i bygda. Når det gjelder kultstedskontinuitet finner han lite som støtter dette i det aktuelle området (Skre 1988). I denne oppgaven vil jeg undersøke

kirkestedenes forhold til mange av de samme elementene som Skre. Det gjelder både deres forhold til gård og tun, økonomisk status og eventuell makt knyttet til stedet. Jeg vil også undersøke om kirkene ble reist på steder som har fungert som samlingspunkt i førkristen tid, om kirkene har blitt reist av privatpersoner eller et fellesskap av bønder, og se på kirkestedenes plassering i forhold til førkristen kult.

Ellen Høigård Hofseth har kritisert Skres resultater fordi hun mener at middelalderkirkenes beliggenhet i Sør-Gudbrandsdalen må ses på bakgrunn av kilder om sentra og helligsteder fra yngre jernalder, mens Skre har analysert dem ut i fra kilder fra den samtid kirkestedene ble grunnlagt. I en artikkel fra 1990 vurderer Hofseth de samme kirkestedene som Skre, men fokuserer i større grad på kirkestedenes forhold til rituelle steder. Hun kommer frem til at de fleste av disse kirkestedene er plassert i områder med spor etter førkristen kult (Hofseth 1990). Som gjensvar på kritikken peker Skre på flere metodiske fallgruver i Hofseths studie – momenter som jeg finner nyttige å ta med meg videre i denne oppgaven. Han påpeker at Hofseth bruker mange og forskjellige indikasjoner for å peke ut førkristne sentra og kultsteder. Dette er risikabelt, fremhever han, da det er lett å vektlegge det som bekrefter den aktuelle hypotesen. Han kritiserer henne også for å vektlegge de elementene som ligger nær kirkestedet, mens andre forhold som kan tale mot kultstedskontinuitet, blir sett bort i fra. Et annet problem som blir trukket frem, er det tidsmessige forholdet mellom førkristent kultsted og kirkested. Det er generelt en viss usikkerhet knyttet til alderen på kirkesteder, og det er ikke sikkert at det førkristne kultstedet var blitt holdt i hevd helt frem til etableringen av kirkestedet (Skre 1993: 200). Dersom det dreier seg om senere middelalderkirker, mener han det er viktig å ha sikre indikasjoner på at kirkestedet er eldre enn selve kirken. Det kan da være nødvendig å presentere alternativer til hypotesen om kultkontinuitet. Det er også viktig å ta hensyn til den geografiske avstanden mellom kirkestedet og det antatte førkristne kultstedet når det gjelder å avklare spørsmålet om kultkontinuitet. Man må i det hele foreta en balansert avveining av flere mulige tolkninger, i stedet for å argumentere og behandle materialet for sterkt ut fra egen målsetting og teori, påpeker han (Skre 1993: 201).

Jeg vil i likhet med Hofseth fokusere på kirkestedenes forhold til eldre rituelle steder, men vil også ta hensyn til Skre sine kildekritiske merknader, og diskutere og ta hensyn til slike problemer underveis. Samtidig vil jeg trekke inn de samtidige strukturene, slik Skre gjør i sin avhandling,

som middelaldergårdens sannsynlige tunplassering og gårdens økonomiske basis, som trolig også gjenspeiler eldre forhold.

Jan Brendalsmo er en annen norsk arkeolog som har undersøkt kirkesteder i flere arbeider. I arbeider fra henholdsvis 1990 og 1994 undersøker han kirkesteder i Vestfold, med fokus på hvem som har stått bak oppføringen av dem, hvor de er plassert og hvorfor. Han undersøker også forholdet mellom tidlige kirkesteder og førkristen kult (Brendalsmo (1990; 1994). Resultatene viser at de fleste kirkestedene er reist på storgårder, i tilknytning til tun og førkristne gravsteder (Brendalsmo 1994: 15). I en artikkel fra 1997 omhandler han kirkesteder i Sør-Trøndelag (Brendalsmo 1997). Her mener han å finne at det hovedsakelig dreier seg om kultstedskontinuitet i forhold til tunet på de gamle høvdinggårdene, inkludert gravfelt, hellige kilder eller gildehaller. Over halvparten av kirkene er reist på steder som tidligere var helligsteder, kanskje så mange som 80% dersom man regner tunkontekst som uttrykk for kultstedskontinuitet (Brendalsmo 1997: 10). Doktoravhandlingen fra 2001 *Kirkebygg og kirkebyggere: Bygherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*, omfatter hele Trøndelag. Her undersøker han hvor kirker ble bygd og hvem som reiste dem. Han kommer frem til konge og stormenn som sannsynlige kirkebyggere i alle tilfeller, og at kirkene stammet fra tiden før 1350. Han finner ikke støtte for Skre sin modell om fellesbyggerier i dette området (Brendalsmo [2001] 2006: 262ff).

I de senere år er det dessuten skrevet flere hovedfags- og masteroppgaver som behandler tilsvarende emner som denne oppgaven. Jeg vil særlig vektlegge dem som er gjort på Vestlandet, og som gir grunnlag for sammenligning med min egen undersøkelse. Lilli Ingvaldsen var tidligst ute, med undersøkelsen av kirkesteder i søndre del av Sunnhordaland (Ingvaldsen 1996). Også hun tar for seg deres plassering i forhold til hedenske graver og gravfelt i et kult- og maktperspektiv, og ser dem i forhold til gårdsenheter og tun, samt gårdsenhetenes økonomiske stilling. Hun finner at alle kirkestedene i området har gårdstilknytning, og de fleste er gårder som tilhører det øvre økonomiske sjikt i bygdene. De fleste kirkestedene er også tilknyttet tun og innmark, og hedenske gravminner er kjent i tilknytning til gården på de aller fleste kirkestedene. Jeg vil i stor grad ta opp Ingvaldsens problemstillinger, men i tillegg også vurdere kirkestedene som element i mulige godsstrukturer, noe som Ingvaldsen ikke som inn på i sin studie.

Med Lars Øyvind Birkenes sin hovedfagsoppgave fra 2004, *Gard, grav og kyrkje. Ei arkeologisk analyse i Hardanger-regionen*, belyser han forhold lenger inne i midtre og indre fjordstrøk

(Birkenes 2004). Undersøkelsen omfatter 14 kirkesteder i Kvinnherad og Hardanger, hvor han undersøker kirkene ut fra samme problemstillinger som Ingvaldsen, men med større vekt på kommunikasjoner og plassering i bygdekontekst. Han finner at halvparten har en midtpunktplassering og dermed sannsynligvis har vært anlagt som herredskirker eller bygdekirker, hvorav én kan ha vært såkalt fjordungskirke. De fleste andre var knyttet til gård og tun, og var dermed private gårdskirker. Den største forskjellen i opplegget mellom Birkenes og min studie er at han bruker kirkesogn som avgrensede analyseenhet, og at heller ikke han innlemmer gårdenes videre eiendomsstruktur i særlig grad.

Linda Cecilie Berg fullførte i 2005 sin mastergradsoppgave *Heddal og Røldal. En komparativ analyse av to kirkesteder*, hvor hun sammenligner kirkesteder i to ulike geografiske regioner, som likevel har likhetstrekk. Hun har fokus på kirkestedenes forhold til gårdsbosetning og førkristne kultsteder. Hun finner ingen spor etter kultstedskontinuitet i de to innlandsbygdene, og kommer frem til at kirkestedene har en midtpunktplassering på sentrale samlingssteder (Berg 2005). Bergs oppgave er mindre aktuell i min sammenheng, da undersøkelsesområdet geografisk sett ligger langt unna, og i bygder av en helt annen karakter. Undersøkelsen er allikevel interessant som sammenligningsgrunnlag når en skal studere kristningsprosessen fra kyst til innland.

Cathrine Brattekværne har analysert religionsskiftet og kirkesteder i Indre Sogn (Brattekværne 2006). Hovedfagsoppgaven *Kirkesteder i indre Sogn. En arkeologisk analyse av religionsskiftet, med utgangspunkt i kirkesteder i Indre Sogn* omhandler hele 22 kirkesteder. Interessant i forhold til de øvrige arbeidene som er nevnt, er at hun kommer frem til at kultstedskontinuitet kun kan påvises for under en fjerdedel av disse kirkestedene. Kirkestedene blir her også sett i forhold til eiendomsstruktur, og hun finner at de fleste er plassert nær tun på større gårder, noe som hun tolker som uttrykk for maktkontinuitet i dette området. Noen av kirkene ser imidlertid ut til å ha vært reist som fellestiltak i sine respektive bygder.

Angunn Skeiseid er hittil den eneste som har foretatt denne typen analyse i Rogaland. I mastergradsoppgaven *Seks kyrkjestader i Rogaland. Ein arkeologisk analyse av kyrkjestader i ytre og indre deler av Rogaland* (Skeiseid 2007) foretar hun en sammenligning mellom et kystnært område i Nord-Rogaland og en fjordbygd i Ryfylke, hvor hun undersøker plassering av enkeltforekomster av kors og kirkesteder. Kirkestedene blir også her sett i sammenheng med eiendomsstruktur. Skeiseid vurderer brudd og kontinuitet ved anlegging av nye kultsteder ut i fra

kriteriet visuell kontakt mellom kirkesteder og hedenske graver på samme gård. Hun mener å finne mange tegn på kultkontinuitet, men finner også interessante forskjeller i de to områdene. Mens kirkene i ytre strøk var knyttet til større gårder, synes de fra indre strøk å være fellesbygde kirker, og bare én sannsynlig gårdskirke i dette området. Det er Skeiseid sin oppgave det er mest relevant i min sammenheng. Den er for det første nærmest Karmøy geografisk sett, og har dessuten stort sett samme teoretiske og metodiske tilnærming til problemstillingene som denne oppgaven. Karmøy skiller seg likevel ut som et særegent område i forhold til alle de nevnte arbeidene, både geografisk og gjennom den rolle det spilte i rikssamlingen og kristningen av landet.

Mastergradsoppgaven, *Tidlige kirkesteder i Hole og Ål, Buskerud – en komparativ analyse*, fra 2008 av Carina Mostue Tolpinrud (Tolpinrud 2008) omhandler sju kirkesteder i to forskjellige artede bygder i Buskerud- en breibygd og en høyereliggende dalbygd. Disse blir sett i et komparativt lys, i forhold til hvor og hvorfor de ble reist på bestemte lokaliteter, og om anleggelsen av kirkestedene utgjorde en stedsmessig kontinuitet med førkristen kult, eller om det var nye steder som ble valgt. Hun tar ellers opp problemstillinger som har vært behandlet i de andre oppgavene og min egen oppgave. Denne er av mindre relevans i min sammenheng, da undersøkingsområdet er i en helt annen del av landet, med ulik topografi og historie. Alle de nevnte undersøkelsene som er foretatt gjør det imidlertid mulig å vurdere forholdene på Karmøy i et videre geografisk perspektiv.

Gårdsgrenser, eiendomsstruktur og godssamlinger

Siden maktaspektet står sentralt i denne oppgaven vil jeg undersøke om gårdene med kirkested lå i sentrum for en større godsdannelse med røtter i yngre jernalder. Metoden jeg legger til grunn for dette bygger på Halvard Bjørkvik sine analyser av eiendomsforhold i Rogaland (1958; 1972; 1999), og ikke minst Frode Iversens arbeider med å spore godsdannelse i Hordaland og Sogn og Fjordane, knyttet til henholdsvis lendmannsgårder og kongsgårder ([1997]1999; [2004] 2008). Disse arbeidene og metodene som er anvendt, gjør jeg nærmere rede for i kapittel 3.

Arkeologiske undersøkelser og forskning på Karmøy

Arkeologiske undersøkelser og lokalhistoriske studier som er foretatt på Karmøy, er særlig viktige som grunnlag for min undersøkelse. De første arkeologiske undersøkelsene på Karmøy begynte på 1800-tallet, og var konsentrert om store gravhauger, som Flagghaugen, Reheia og

Storhaug. Sogneprest Lyder Brun var på disse tider en ivrig utgraver. Johan Koren Christie forteller at han gravde i Flagghaugen i 1834, en stor gravhaug fra yngre romertid som ligger like ved kirkegårdsmuren på nordsiden av Olavskirken på Avaldsnes (Christie 1842: 327; Haavaldsen 1989: 7). Denne haugen ble senere ettergravd av Christie i 1840 (Christie 1842: 328). De spektakulære funnene fra Flagghaugen skapte gullfeber på Karmøy og Haugalandet, og på 1800-tallet ble mange fornminner ødelagt som resultat (Haavaldsen 1989: 7; Hærnes 1997: 102). I 1834 gravde antageligvis Brun også på Kongshaugen, mens Jan Petersen i 1934 ved en tilfeldighet foretok en undersøkelse på samme sted (Haavaldsen 1989: 9). Det ble videre gravd på Reheia over store deler av 1800-tallet. Blant annet stod biskop Jacob Neumann for undersøkelser på Reheia i 1838, og skolebestyrer B. E. Bendixen foretok en større undersøkelse av de mindre haugene på Reheia i 1876 (Sør- Reime 1989: 46). Flagghaugen og bronsealderhaugene på Reheia er noen av de mest monumentale fornminnene fra Karmøy. Selv om disse skriver seg fra henholdsvis yngre romertid og bronsealder vil de ha en viss rolle i denne oppgaven grunnet fortsatt synlighet og nærhet til de aktuelle kirkestedene da disse ble anlagt.

Av gravminner fra yngre jernalder er det særlig skipsgravene Storhaug og Grønhaug som har fått stor oppmerksomhet. Storhaug ble utgravd i 1886/7, først av haugesundslæreren John Døsseland, og senere av arkeologen Anders Lorange (Lorange 1888; Shetelig 1912: 223). Grønhaug ble undersøkt av Haakon Shetelig i 1902 (Shetelig 1902; 1912: 220- 223). Shetelig drog opprinnelig til Karmøy for å grave ut bronsealderhauger på Reheia, men endte opp med å grave i Grønhaug (Opedal 1998: 37). Arnfrid Opedal har i senere tid gjennomgått funnmaterialet fra både Storhaug og Grønhaug, og lagt frem flere interessante tolkninger. I 1998 gav hun ut boka *De glemte skipsgravene. Makt og myter på Avaldsnes*, hvor hun tar for seg skipsgravene Storhaug og Grønhaug på Karmøy (Opedal 1998), og i sin doktorgradsavhandling *Kongens død i et førstetlig rike: Skipsgravritualer i Avaldsnes- området og aspekter ved konstituering av kongemakt og kongerike 700- 950 e. Kr* fra 2005 (Opedal 2005). Opedal setter skipsgravene i sammenheng med mulige bakenforliggende mytologiske og maktideologiske forestillinger, og antyder at skipsgravene kan ha vært dramatiseringer av en opphavsmyte for å markere herskerens død, men også for å overføre makt til denne nye herskeren. Opedal berører strukturer fra forhistorien som det er viktig å se analysen av kirkestedene på bakgrunn av. Hun mener disse skipsgravene har sannsynligvis vært reist i tilknytning til et kongelig sjikt i samfunnet, og hatt en sentral betydning. Det vil bli viktig å undersøke kirkestedene i forhold til disse gravene.

Inntil for drøye hundre år siden har man kunnet se et kompleks av store hustufter på Ferkingstad. Den folkelige tradisjonen har knyttet dette til en angivelig kong Ferking (Hærnes 1997: 163). Biskop Neumann beskriver anlegget i 1842. Det skal ha dreid seg om ti hustufter, hvorav to var av betydelig lengde (Neumann 1842: 219ff). Jan Petersen undersøkte senere hustuftene på Ferkingstad i 1923. Alle hustuftene var da borte, men han fant blant annet spannformede leirkar på stedet, som gjorde at han daterte anlegget til folkevandringstid (Petersen 1933: 1f).

Neumann beskriver i 1842 en kjempestor gravhaug kalt Ferkingshaug, som skal ha ligget like nordvest for tunet på den nåværende Ferkingstadgården, bare et drøyt steinkast fra ”Kongsgården”. Dette må ha vært en av de største gravhaugene på Karmøy, med en diameter på nesten 40 m og omtrent 3 m i høyde. Neumanns utgravning måtte imidlertid stanses grunnet dårlig mannskap (Neumann 1842: 219f). Nicolaysen prøvde også senere å ta initiativ til utgravning i haugen, uten at det lot seg gjennomføre. I dag er det få spor etter haugen. Av de i alt sju forhistoriske gravfunnene fra Ferkingstad er alle funnet i området mellom den gamle kirkegården og den såkalte Kongeborgen. Mange av disse har blitt undersøkt fra så tidlig som 1870-årene. De inneholdt et rikt gravmateriale som plasserer gravene i de første århundrene av yngre jernalder til begynnelsen av vikingtid. Disse undersøkelsene er viktige for analysen av det middelalderske kirkestedet på Ferkingstad i forhold til spørsmålet om kultstedskontinuitet, og blir vurdert nærmere i kapittel 4.

I senere tid har mange arkeologiske undersøkelser vært konsentrert til området rundt Avaldsnes. Avaldsnes-prosjektet, som startet i 1993, er et forskningsprosjekt som tar sikte på å legge frem ny kunnskap om Avaldsnes sin tidligste historie gjennom arkeologiske og naturvitenskapelige undersøkelser. Jeg skal ikke gå i detalj om hvilke undersøkelser som er blitt gjort, men kun trekke frem det som er av direkte relevans for denne oppgaven. De foreløpige arkeologiske undersøkelsene er ikke minst en sentral kilde til plasseringen av tunet i jernalder og middelalder. Den første kirken på Avaldsnes må sannsynligvis ses i forhold til kongsgården som skal ha vært på stedet. Selv om dens eksakte plassering ennå ikke er påvist vil jeg ta hensyn til de arbeider som alt foreligger. Allerede i 1934 ble de første undersøkelser med sikte på å finne kongsgården, ledet av Jan Petersen. Han konkluderte imidlertid med at de aktuelle levningene stammet fra en gravrøys, og videre undersøkelser ble avblåst (Hafsaas 2007: 4). I 2006 ble det avdekket mulige spor etter kongsgården, da flatene sør for kirken ble undersøkt, i området der prestegården har ligget i historisk tid. Det ble åpnet søkesjakter i Forpakterhagen og området sørøst for

Kjellerhaugen. Her ble det funnet spor etter bygninger og bosetningsaktivitet fra forhistorisk tid, og et stolpehull ble datert til overgangen mellom merovingertid og vikingtid. Det ble også gravd søkesjakter i prestegårdshagen, og det ble avdekket bosetningsspor hovedsakelig fra folkevandringstid. På parkeringsplassen ble det også påvist bosetningsspor, et stolpehull datert til vikingtid, og et brannlag som mest sannsynlig er eldre enn reformasjonen. På plenen langs den sørlige delen av kirkegårdsmuren ble det funnet videre bygningsrester som kan stamme fra prestegården før en brann fra 1698. Samtidig ble det påvist sammenhengende bosetningsspor fra yngre romertid og frem til i dag på flaten sør for Olavskirken (ibid.: 7-10). Avaldsnesprosjektets undersøkelser så langt viser at det mest sentrale området på både den forhistoriske gården og den historiske gården har vært plataet sør for Olavskirken og øst for Kongshaugen, selv om det også er påvist bosetningsspor utenfor dette sentrale området (ibid.: 12). Disse undersøkelsene er dermed viktige indikatorer på hvor tunet har ligget på Avaldsnes i forhold til kirken.

Det er også av interesse at det året før ble registrert et gravfelt på Kongshaugen like ved Olavskirken. Gravfeltet bestod av blant annet en rundrøys, en båtgrav og flatmarksgraver. Det ble også registrert en ny gravrøys på Gloppeneset (Hafsaas & Hemdorff 2005: 10). Siden kirkestedene også skal undersøkes i forhold til ferdsel og kommunikasjon, er tilknytning til havneplass også en viktig faktor. I forbindelse med Avaldsnesprosjektet er det gjort undersøkelser på Avaldsnes og områder i nærheten ved Karmsundet, knyttet til havn og eventuelt handelssted fra jernalder/middelalder. Forut for utgravningene i 1998 og 2000, ble det gjort registreringer på Avaldsnes og ved Bøvågen, ledet av Arnfrid Opedal og Endre Elvestad, med ansvar for henholdsvis undersøkelser på land og i sjøen (Elvestad & Opedal 2001: 5). Det ble konkludert med at Gloppehavn hadde trekk som oppfyller de fleste lokaliseringskriterier for havner/handelssteder (ibid.: 43). De marinarkeologiske undersøkelser i havnen peker hovedsakelig mot middelalder, med en aktivitetsperiode som begynner i høymiddelalder, og som når et høydepunkt i senmiddelalder for så å avta mot nyere tid (ibid.: 63, 67). Det ser ut til å ha vært minst to laste/ lossesteder her. Et mulig på sørsiden av Bukkøy vendt mot ytre Gloppehavn og et annet sannsynlig ved Lahamaren, som kan ha vært et element av middelalderhavna. Stedsnavnet Karvagrovne antyder en eldre benyttelse av området, da karve var en skipstype fra vikingtid/middelalder. Det finnes svake indikasjoner på bruk av havneområdet på 900-tallet, men dette krever videre undersøkelser for å avgjøre sikrere. En nausttuft er datert til 300-tallet, og viser dermed at havneområdet er benyttet maritimt alt i yngre romertid (ibid.: 76f). Det er altså flere uavklarte forhold knyttet til den aktuelle perioden for kirkereising.

Gjennom årene er det publisert mange arbeider om Karmøys eldre historie, og særlig Avaldsnes. Sogneprest Lars Skadberg gav i 1950 ut den første boken om allmenn historie fra Karmsundbygdene, med tittelen *Olavskyrkja og kongsgarden på Avaldsnes* (Skadberg 1950). I 1989 kom boken *Avaldsnes – Norges eldste kongesete*, en artikkelsamling med utgangspunkt i det faglige miljøet ved Arkeologisk museum i Stavanger. Aadne Utvik gav også ut en samling artikler, ”Vårt historiske Avaldsnes” som ble trykt i *Haugesunds Avis* (Utvik 1988). En rekke bygdebøker, forfattet av Arnvid Lillehammer, kan brukes som en vederheftig kilde til tidlige forhold på Karmøy, og omhandler Avaldsnes (1991), Åkra (1980) og Skudenes (1982). Birger Kjetland har også skrevet en bygdebok for Torvastad (1979). Disse bygdebøkene behandler til en viss grad også det forhistoriske materialet og kirkestedene på de aktuelle gårdene. Siden Avaldsnes-prosjektet startet i 1994 har Karmøy kommune arrangert årlige faghistoriske seminarer, hvor flere av de trykte innleggene er relevante for denne oppgaven.

I 1999 ble det gitt ut en artikkelsamling ved navn *Kongskyrkje ved Nordvegen*, hvor noen av bidragene har klar relevans for min undersøkelse. Knut Helle har skrevet artikkelen ”Olavskirken 1250-1350 – sognekirke og kongelig kapell”. Her stiller han spørsmål om hvorfor Håkon Håkonsson reiste kirke akkurat på Avaldsnes, og hvilke funksjoner denne kirken hadde videre i middelalderen, samtidig som han drøfter Avaldsnes sin sentrumsrolle i denne perioden (Helle 1999). Dette er noe som kan ha relevans også for eldre forhold. Hans-Emil Lidéns artikkel ”Olavskirken på Avaldsnes”, gir en beskrivelse av de eldste norske kongsgårdskirkene og de kongelige kapellene på grunnlag av skriftlige kilder og arkeologiske vitnesbyrd. Her setter han også byggingen av steinkirken i en norsk og europeisk arkitekturhistorisk sammenheng. Det som er særlig interessant i min sammenheng, er steinkirkens forhold til de eldre kirkene den åpenbart må ha erstattet (Lidén 1999). I samme artikkelsamling drøfter videre Halvard Bjørkvik hva som skapte grunnlag for Olavskirken, og hvorfor Avaldsnes ble valgt som kirkested, et spørsmål av stor relevans for denne oppgaven. Bjørkvik tar her utgangspunkt i eldre utviklingslinjer i eiendomsforhold for å nærme seg disse spørsmålene. Med utgangspunkt i yngre eiendomskilder fra 1600-tallet analyserer han eiendomsforhold og fordeling av jordegods, hvor han setter fokus på kongens maktgrunnlag i området ved Karmsundet og Avaldsnes. Han trekker til en viss grad også frem arkeologiske funn og monumenter i landskapet, og de innbyrdes forholdene mellom gårdene på Karmøy. Selv om hans fokus er Olavskirken på Avaldsnes, nærmer han seg også de

andre middelalderske kirkestedene på øyen (Bjørkvik 1999). Samlet gir disse bidragene nyttig bakgrunnsstoff for min egen analyse.

I de senere år er det utgitt to bind av Karmøys historie, hvor arkeologen Per Hærnes har skrevet det første bindet (1997). Her gir han en oversikt over Karmøy i forhistorisk tid, hvor kulturminner, arkeologiske spor og tolkinger av disse gir et nyttig bidrag for å forstå de tidlige kirkestedene. Det som er særlig relevant i min sammenheng, er vurderingen av kulturminnenes kommunikative henvendelse i ulike perioder, og vurderingen av Avaldsneskirkenes mulige integrering i et eldre kultsted (Hærnes 1999: 133f).

Historikeren Frode Fyllingsnes som har forfattet det andre bindet om Karmøys historie, tar for seg middelalderen (Fyllingsnes 2000). Her er avsnittene om rikssamling, rettsvesen, kristningen og bosetning før 1350 særlig relevant i min sammenheng. Han undersøker også spor etter hedensk gudedyrkelse på Karmøy, hovedsakelig etter sakrale stedsnavn. Han ser også på kristningen av Karmøy ut i fra skriftkilder og arkeologisk materiale. Samlet gir bygdeboken relevant stoff som jeg imidlertid vil vurdere ut fra egne studier med vekt på en arkeologisk landskapsanalyse i forhold til kirkesteder.

Sett under ett har den lokalt avgrensede forskningen omkring Karmøy hovedtyngde knyttet til området rundt Avaldsnes. Min målsetting er å se alle kirkestedene på Karmøy i sammenheng, og på den måten vurdere Avaldsnes i en videre kontekst knyttet til problemstillinger som hittil har hatt mindre fokus – selve kirkestedene.

3. TEORETISKE OG METODISKE TILNÆRMINGER

Teoretiske tilnærminger

Jeg skal nå gjøre rede for de teoretiske perspektiv og metodiske grep som skal tas i bruk for å belyse de aktuelle problemstillingene. I selve analysedelen er det særlig kirkesteder og førkristne gravminner som skal analyseres i forhold til hverandre i en landskapskontekst. Både gravminner og kirkesteder blir gjerne definert som steder med særegne monumenter og bygg, og tillagt en viss symbolikk eller kommunikasjonsevne. Dette er interessante og viktige aspekt, som skal videre utdypes i oppgaven. Plassering av monumenter blir da vurdert i en landskapssammenheng, også i lys av landskapsoppfatning i førkristen og kristen tid. Dette kan forhåpentlig gi en dypere forståelse for hvorfor noen steder ble valgt som kultsted fremfor andre steder, både innenfor førkristen og kristen religion. Overgangen til kristendommen medførte gjennomgripende samfunnsendringer. Spørsmålet er da på hvilken måte de fant rom – på gamle eller nye rituelle steder?

Monumenter og deres egenskaper

Oppgaven tar utgangspunkt i steder der det ble anlagt synlige og meningsladede monumenter, kirker og gravminner, hvor kirkestedet står i fokus. Stedet trenger ikke være et monument i seg selv, men kan være av monumental karakter dersom det har en dominerende, klart synlig plassering, eller dersom selve stedet har rommet anlegg eller bygg av monumental karakter. Det må også påpekes at selv om kirkesteder og førkristne gravminner blir omtalt som monumenter, betyr ikke dette at de nødvendigvis har vært monumentale i alle faser. De første kirkene var små, så langt en kjenner til, slik at det på den tid må ha vært en eventuell dominerende plassering i terrenget som skapte en monumental effekt. Ordet monument kommer at det latinske ”monmere”, som betyr å minne. Det kan defineres som noe som har lang varighet, og som tjener som å minnes noen eller noe, dette fordi det har evnen til å forene fortiden og nåtiden (Bradley [1993] 1996: 2; Gabrielsen 2002: 13). Det er ikke uten videre enkelt å definere hva et monument er, da det ofte preges av å ha en skiftende natur som endrer seg etter den som observerer. Bygging av monumenter kan også ha svært ulik effekt fra et samfunn til et annet (Bradley 1985: 2). Monumenter kan dermed endre mening fra periode til periode uten nødvendigvis å endre form. De kan bli tilpasset nye forhold, og bygging av monumenter fører ofte med seg en subtil endring i oppfatningen av landskapet (Bradley [1993] 1996: 5). Disse egenskapene ved monumenter er

sentrale i studier av religionsskiftet. Det faktum at visse trekk fra den førkristne religionen har overlevd inn i kristen tid, gjør at det ofte dreier seg om et meningsskifte når det gjelder oppfatningen av monumenter.

Richard Bradleys perspektiver på monumenter er sentrale, ikke bare for den perioden han selv har utforsket, men også for tidlig historisk tid og de monumentene som fortsatt var bevart i landskapet på denne tiden. Han hevder at monumenter i stor grad handler om tid, men at de også kan representere en fornektning av tiden (Bradley 1985: 3). Monumenter kan forsterke og etablere et felles verdenssyn under perioder med endring, men monumentalitet og varighet bidro til at de kunne dominere landskapet også for senere generasjoner, i så stor grad at de ble en del av folks bevissthet. Et resultat er at de kan bli tilpasset, gjenbrukt eller ødelagt av senere generasjoner. De kunne miste sin opprinnelige mening, og til slutt kun gjengi en tidløs fortid. Bradley påpeker at gjenbruk av tidligere monumenter kan inngå i en strategi hvor man prøver å assosiere det nye med det gamle for å styrke autoriteten til de levende (ibid.: 9f). Dette berører også maktaspekter knyttet til herskerrolle, hvor det er behov for å legitimere makt og posisjon. Monumenter kan da spille en vesentlig rolle gjennom å bygge bro fra det tradisjonelle og aksepterte, hvor herskere søker legitimitet. I min sammenheng er også maktaspektet og en slik bruk av monumenter en viktig forståelsesramme.

Enda en relevant egenskap ved monumenter er gjerne deres størrelse. Størrelse kan generelt knyttes til makten som knyttes til monumentet, og de ressurser det forutsatte. Størrelse betyr mye for dets fremtoning i landskapet, og den virkning det har på individet. Monumenter er videre ofte nært knyttet til ritualer, noe som er tilfelle i min sammenheng. Fordi ritualer gjerne kan manipuleres, kan ofte slike monumenter skifte betydning og tilpasses nye forhold.

Gjenstander og materiell kultur, eller i dette tilfellet monumenter, tilknyttet religion, er ofte ladet med bestemte symbolverdier. Symboler kan defineres som alle gjenstander eller ytre tegn som det knytter seg en overført betydning til, og de er særlig fremtredende i rituelle sammenhenger (Solberg 2003: 17). Symboler er viktige redskap for kommunikasjon (Gabrielsen [2003] 2007: 130f). Derfor er det viktig å trekke inn kommunikasjonsaspektet i analysen knyttet til plasseringen av kultstedene i landskapet I landskapsanalysen kan det også være tjenlig å ta hensyn til Ian Hodders påpekning av den materielle kulturens betydning som ledd i sosiale strategier. Det er nå allment anerkjent at materiell kultur kan ha en praktisk, funksjonell side, men

også ha en symbolsk funksjon, med evnen til å kommunisere et budskap. Det er imidlertid viktig å ta innover seg at den materielle kulturens betydning er kontekstavhengig, der en må studere den kulturhistoriske sammenhengen og forsøke å sette seg inn i de forhistoriske menneskenes situasjon for å forstå hvilken betydning den har (Olsen 1997: 65- 67). Ut fra dette resonnementet kan man altså anta at både hedenske monumenter og kirkebygninger kan ha en symbolsk funksjon ved siden av å være et sted for gudsdyrkelse, gravlegging av døde eller markering av råderett. Denne tilnærmingen til monumenter har allerede vært benyttet av mange arkeologer, og i min sammenheng er særlig Dagfinn Skre og Frode Iversens tolkninger av gravminner som eiendomsmarkører og statusindikatorer særlig relevante (Skre 1997; Iversen [1997] 1999).

Steder og monumenter kan inngå i et samspill, hvor stedsvalg kan bidra til å forsterke den ønskede effekten av monumentet. På denne måten er det viktig å analysere kirkested og gravminner i forhold til hva monumentene i seg selv kan formidle, hvordan stedet virker inn på selve monumentet og hvilke romlige strukturer som avtegner seg. Stedsvalget kan dermed være et hjelpemiddel for å forstå monumentets meningsinnhold. Bygging av monumenter er dermed å etablere eller forsterke betydningen av spesiell steder (Bradley 1996: 5). Vi ser at det gjerne er knyttet en overført betydning og et budskap til dem, noe som har tilknytning til deres sammenheng med det religiøse innholdet. For å nærme seg dette budskapet kan studier av den landskapsmessige konteksten være en nøkkel til forståelse. Monumentet i seg selv er ikke nok til å formidle et budskap. Tilskueren tilskriver monumentet mening ved å se det i relasjon til andre forhold, for eksempel stedet og stedets øvrige strukturer. Samspillet mellom monument og sted blir dermed viktig, idet monumentet fremhever en plass, gjør det spesielt og fanger mottakerens interesse for plassen og dermed for budskapet det måtte ha. Ved en analyse av tidlige kirkesteder i landskapet er det altså viktig å tenke på deres egenskaper i form av symboler, som monumenter og som et medium for kommunikasjon. I min sammenheng gjelder det både knyttet til monumenter som sosiale markører, og visuelle tegn på råderett, men også i rituell sammenheng.

Både symboler og monumenter kjennetegnes på denne måten av en viss foranderlighet og evne til å påta seg nye betydninger. På bakgrunn av den spenningen som må ha eksistert mellom hedendom og kristendom på den tiden de første kirkene ble oppført og videre inn i tidlig kristen tid, er dette faktorer som det er viktig å ta med i betraktning. Der er også sentralt ikke å se kultsteder og landskap som separate elementer, men som elementer som kan inngå i et samspill

med hverandre, bevisst arrangert av mennesker for å formidle og kommunisere et ikke-verbalt budskap.

Monumenter og landskapsoppfatning i førkristen- og tidlig kristen tid

Siden samspillet mellom førkristne og kristne kultsteder, og deres forhold til landskapet omkring, står sentralt i denne oppgaven, er det som nevnt viktig å prøve og nærme seg hvordan menneskene oppfattet landskapet i førkristen tid, i overgangstiden fra en hevdvunnen religion til en ny i kristen tid.

Plasseringen av monumenter i landskapet fra tidlig forhistorisk tid og frem til middelalder viser forandringer som trolig kan knyttes til endringer i landskapsoppfatning (Hærnes 1999: 132). Gravhauger fra bronsealderen er stort sett alltid plassert høyt og fritt på bakketopper og åsrygger (Larsen 1997: 22). I jernalderen oppsto i stedet gårdsgravfeltene, hvor monumentene plasseres nærmere gården og det hjemlige, noe som tyder på en grunnleggende forandring. Det ble fortsatt bygd store gravhauger, men de henvender seg nå mot kommunikasjonslinjer. Hærnes forklarer dette med at verdensbildet har forandret seg, og at det var kontrollen over handelsveiene som ble viktig (Hærnes 1999: 130). Det er også et skille mellom plassering av storhauger i eldre og yngre jernalder. Mens de i eldre jernalder ofte ble plassert på etablerte gravfelt med lang brukskontinuitet, ble storhauger fra yngre jernalder plassert på nye lokaliteter. Ifølge Terje Gansum plasseres monumenter i yngre jernalder strategisk i landskapet, noe som kan vise til lederens makt. Det er oppover vassdragene og ute ved kysten vi finner de fleste monumentale haugene i merovingertid og vikingtid (Gansum 1997: 33). Generelt er yngre jernalders gravsteder plassert på forskjellige typer forhøyninger (Thäte 2007: 132). Hvorvidt disse generaliseringene også har relevans på Karmøy og i forhold til monumentene som trekkes inn i min analyse, vil bli nærmere vurdert. Jeg vil imidlertid også vurdere dette i forhold til Frode Iversens teorier om gravminners plassering i forhold til romlige sosiale strukturer.

Det er, som nevnt i forrige kapittel, avdekket ulike lokaliseringer av kirkesteder i landskapet i tidligere undersøkelser. De kan ofte være plassert som midtpunkt i bygden eller nær opp til en storgård, som også kan utgjøre en kjerne i en godsstruktur, eller på et helt nytt sted i rituell sammenheng. Det er derfor grunn til å studere dette nærmere i et øysamfunn som Karmøy, med Karmsundet som en sentral ferdselsåre til sjøs. Tidligere undersøkelser har også vist at kirkene ser ut til å ha en varierende plassering i terrenget, og i forhold til andre strukturer i landskapet. De

er likevel ofte plassert slik i landskapet at de er synlige på lang vei (Sognnes 2000: 90). Mange kirker ser videre ut til å være plassert i forhold til jernalderens gravfelt, noe som antyder at det eksisterte en kontinuitet i valg av kultsteder under overgangen fra hedendom til kristendom. Ved flere av de middelalderske sognekirkene er det funnet kristne begravelser forut for byggingen av den første kirken på stedet. Plasseringen av disse gravene ser ut til å i stor grad være bestemt av allerede eksisterende jernalders graver. Tilknytningen til jernaldergravene kan allikevel ikke alene ha vært avgjørende for hvor kirkene ble plassert. Da burde det i så fall stått langt flere kirker (ibid.: 94). Eksemplene på kultstedskontinuitet fra førkristen til kristen tid kan bety at det ikke skjedde en brå overgang fra en landskapsoppfatning til en ny ved religionsskiftet. Det gjør det aktuelt å se noe nærmere på religiøse kosmologier før jeg går over til den konkrete analysen.

Religionshistorikeren Mircea Eliade mener at alle kulturer til alle tider har forestillinger om en verdenssøyle, eller *axis mundi*, som forener de tre kosmiske plan: himmel, jord og underverden (Eliade 1997: 25). Flere arkeologier har tolket gravhauger som et symbol på *axis mundi* i ulike forhistoriske perioder (Larsen 1997: 25). I vikingtidens verdensbilde vokser verdenstreet Yggdrasil i verdens sentrum, og utgjør den nordiske *axis mundi*, ifølge religionshistorikeren Gro Steinsland (Steinsland 2000: 32). Men også andre uttrykk er foreslått. Anders Andrén mener videre å finne representasjoner av verdenssøylen i flere materielle uttrykk fra jernalderen, blant annet tresidige og skipsformede steinsetninger (Andrén 2004: 406). Eliades teorier er også blitt overført på selve kirkebygningen (Sognnes 2000: 112f). I historisk tid og i vår kultur er det kristendommens kirker som symboliserer *axis mundi*. Underverdenen er representert ved krypten, eventuelt graver i eller ved kirken. Nivået jord, er selve bygningen med skip og kor på jordflaten. Kirkens spir og tårn illustrerer nivået himmel. Minst to av disse nivåene må være i kontakt med hverandre for å kunne tilfredsstillende kravene til et hierofanisk *axis mundi* (Larsen 1997: 23) Ut fra dette kan det se ut til at det hele tiden opp gjennom forhistorien skjer en omdefinering av hva som var verdens sentrum. Jeg er usikker på i hvilken grad disse strukturalistiske synsmåtene vil ha relevans for min undersøkelse. Jeg vil imidlertid ha disse tankene i bakhodet når jeg analyserer stedene og deres materielle rituelle uttrykk.

Endringer i religiøs ideologi er noe som ofte kan manifesteres i materielle endringer i landskapets struktur, slik som ved overgangen til kristendommen rundt årtusenskiftet. Selv om fullstendige omordninger av landskapet noen ganger finner sted, er det mer vanlig at utopiske modeller blir tilpasset allerede eksisterende trekk, enten disse er mentale eller materielle. Landskap og ideologi

står i et rekursivt forhold til hverandre, hvor gamle elementer i det hellige landskapet ikke vanligvis blir fjernet, men gitt ny mening etter den rådende ideologien. Slike endringer forekommer spesielt i den tidlige kristne landskapet i Europa, hvor man kan se at den tidligere hellige topografien blir forandret for å passe inn i den nye religiøse ideologien (Turner 2004: 125f). Det er altså viktig å være klar over at landskap ikke har en fastlagt betydning, men er symbolske, og kan altså tolkes på ulike måter. Kristne møtte gamle monumenter i det fysiske landskapet og innelemmet dem som en del av et kulturelt og symbolsk landskap, slik at de på denne måten ble gjort forståelig innenfor en ny religiøs kontekst (Holtorf 1997: 80). Som jeg før har vært inne på har dette også relevans i forhold til maktaspektet. Historien er utsatt for politisk bruk, og en nøkkel til makt er ofte å ta kontroll over fortiden (Fuglestad 1997: 50). I denne oppgaven vil jeg undersøke om og i hvilken grad landskapsoppfatningen har endret seg eller forblitt stabil, eller eventuelt blitt tilpasset en ny religion ved overgangen til kristendommen.

Strukturer i endring

Overgangen fra førkristen til kristen religion handler i stor grad om et samfunn i endring. Religionsskiftet innebar et helt samfunnsskifte. Hedendommen var flettet inn i alle aspekt av samfunnet. En ny religion som fungerte innenfor andre rammer, ville innebære grunnleggende endringer av samfunnets strukturer. Sosiale strukturer er, i følge den britiske sosiologen Anthony Giddens, mønstre av regler og ressurser i et samfunn, hvor de er involvert i produksjon og reproduksjon av sosiale system (Giddens 1984: 23; Giddens & Pierson 2002: 19), hvor ressurser kan defineres som kapasitet til å forandre de sosiale omgivelsene. De omfatter materielle ressurser til å påvirke de materielle omgivelsene, og autoritative ressurser knyttet til å kunne styre og kontrollere mennesker, for eksempel gjennom kontroll og organisasjon av ritualer. Ressurser handler slik sett om makt, altså menneskenes muligheter til å påvirke og forandre sosiale forhold (Giddens 1984: xxxi; Hansen 2000: 8; Johansson 2003: 426). Kontroll over ressurser er nødvendig for å kunne handle. Dette har dermed også relevans i forhold til mine problemstillinger.

Sosiale handlinger foregår alltid i tid og rom, og forholdet mellom struktur og handling må derfor sees i forhold til dette (Giddens & Pierson 2002: 20), både endringer som skjer langsomt som følge av rutinemessige handlinger over lang tid og individets begrensede tid (Giddens 1984: 35f). En refleksjon over hvordan endringer skjer i tid og rom er nyttig når en skal vurdere stedenes, monumentene og handlingene knyttet til den franske annaleshistorikeren Fernand Braudels

tidsaspekter: et langt, et middels og et kort tidsnivå. Et nyttig tankeredskap representerer her de seige, kollektive strukturer, hvor endring skjer langsomt over tid. Mellomnivået eller konjekturer er ofte ikke av lengre varighet enn en mannsalder. Det tredje nivået er hendelser i et korttidsperspektiv, l'histoire evenellement, som er knyttet til individers historiske hendelser som får betydning (Braudel 1980: 27f; F.Iversen [2004] 2008: 51). De forskjellige tidsnivåene foregår imidlertid parallelt. Slik sett kan dette bidra til å forklare hvordan noen strukturer, som for eksempel gravminner, opprettholdes over lang tid, men skifter karakter og inngår i nye sammenhenger.

Når jeg skal studere hvor kirkene ble reist, er stedene sentrale. Alt sosialt liv og handling foregår på steder eller *locales*, som Giddens benevner det. De utgjør ikke bare fysiske omgivelser eller rammen for handling, men de fysiske omgivelser strukturerer også handlinger. Stedet virker altså tilbake på aktørene, og virker strukturerende på aktørenes liv eller handlinger, mens aktørene igjen påvirker de fysiske omgivelsene (Giddens 1984: xxv; Hansen 2000: 11). Det er hele tiden en gjensidig påvirkning mellom handling og struktur. Derfor vil strukturene og samfunnet aldri være statiske, og det vil være en kontinuerlig endringsprosess. Både forutsette og uforutsette konsekvenser av handling vil på sikt bidra til at strukturene endres, noe som danner et noe nytt grunnlag for nye handlinger, osv (Olsen 1997: 166). Strukturasteorien tar hensyn til individet i forhold til samfunnet, og det er ingen tvil om at også enkeltpersoner har hatt mye å si for endringsforløpet. Personer som har vært ressurskraftige er nok også dem som har drevet overgangsprosessen til en ny religion, med materielle ressurser og rikdom, og i tillegg makt i form av myndighet og kontroll over mennesker og religion – igjen et viktig aspekt sett i forhold til Karmøy.

Samfunnsstruktur

En viktig forutsetning for å kunne tolke stedene og de materielle sporene bygger på en helhetsoppfatning av hvordan samfunnet var strukturert. Nyere forskning har tydelig vist at vikingtiden og det tidlige middelaldersamfunnet var preget av stor sosial differensiering, hvor ufrie inngikk som en del av befolkningen. Trellehold var en viktig del av arbeidskraften, både på storgårder og gårder av mer normal størrelse (T.Iversen 1997: 114ff). Arkeologiske undersøkelser av gårdsanlegg har avdekket store forskjeller i gårdsstørrelse, og det er klart at det ikke dreier seg om jevne gårder av høy status (ibid.: 131f). Dette er videre underbygd av Frode Iversens studier av lendmannsgårder og kongsgårder som tyder på store godssamlinger alt i yngre jernalder.

Personlig over- og underordning gjennomsyret alle samfunnsnivå, og i et i hovedsak agrart samfunn var eiendomsrett til jord hovednøkkelen til sosial posisjon. (F.Iversen [2004] 2008: 7,12). Folk i mer underordnede relasjoner kunne ha tilhold på egne bruk eller gårdsenheter i nærheten av selve hovedgårdene. Arbeidskraften her stod i et avhengighetsforhold til jordherren på hovedgården. De trengte ikke være direkte ufrie, men inngikk i det Tore Iversen kaller for et personavhengig leilendingssystem, i motsetning til det mer saklige og økonomiske leilendingssystemet en kjenner fra skriftkilder senere i middelalderen. Dette representerer derfor ulike former for sosialt landskap. Han tenker seg at arbeidskraften utenfor hovedgården besto av både frie og ufrie leilendinger eller brukere (se F.Iversen [1997] 1999: 26). Dette perspektivet vil jeg ta hensyn til når jeg skal vurdere kirkestedene i forhold til gård og omgivende gårder. Gårder er blitt oppdelt i mindre enheter, og kan ha inngått i større enheter i en annen sosial og økonomisk struktur enn den man kjenner fra nyere tid.

Perspektiv på graver

Gravminner inngår som en viktig del av min studie, og har vært tilknyttet mange forskjellige forestillinger. De ble reist til minne om den døde, de var gjenstand for forfedrekult, men har også vært tilknyttet arv av jord (Skre 1997: 37ff). Kilder fra høymiddelalderen tyder på at gravhauger hadde en betydning der de ble knyttet til slektskapsregning og arvegang, noe som bl.a. framgår av Landslovens bestemmelse knyttet til haugodelsmannen tilbake til dem som lå i gårdens gravhauger. I yngre jernalder knyttet haugen på gården den døde til jorden, og gjennom sitt slektskap med og sin rett til arv etter den døde, knytter arvingen seg selv til jorden og gården ved å bygge haug etter ham (ibid.: 43).

Flere forhold tyder på at markert begravelse var forbeholdt frie personer i samfunnet, og at dette også var en måte å markere odelsrett på. Frode Iversens undersøkelser har avdekket at det i områder med mye bondeeie i tidlig nytid ser ut til å være mange gårder med markerte graver fra jernalder. I områder med lite bondeeie er det derimot liten forekomst av gravminner, noe som tyder på at de som drev jorda selv ikke rådde over den og derfor ikke kunne markere den med synlige gravminner. Dette kan altså tyde på at det er en sammenheng mellom hvem som rådde over gården og forekomst av graver. De fleste vanlige graver kan sannsynligvis knyttes til et mellomsjikt av frie bønder, ifølge Iversen (F.Iversen [1997] 1999: 44-48).

Disse tilnærmingene og perspektivene vil være viktige når jeg skal vurdere kirkestedene i forhold til tidligere rituelle steder, fordi dette også har et sosialt og maktpolitisk aspekt. I tillegg har det også innvirkning på vurderingen av gårdene og gårdene som lå nær kirkestedet.

Metodiske tilnærminger

Når jeg skal undersøke middelalderske kirkesteders plassering i landskapet, med fokus på brudd eller kontinuitet i forhold til tidligere strukturer, vil selve landskapet og strukturene i landskapet være en hovedkilde. Visuell landskapsanalyse blir dermed en sentral metodisk tilnærming.

Videre vil det være viktig å undersøke kirkestedene i forhold til samtidige og tidligere bosetnings- og eiendomsstrukturer ut fra de teoretiske perspektiv som er nevnt over. På denne måten kan jeg vurdere om kirkene ble reist på stormannsgårder eller på vanlige gårder, og derav om det kan dreie seg om en overføring av tidligere maktstrukturer forut for kristendommen. For å få innsikt i dette vil kart være en annen viktig kilde til å få oversikt over situasjonen i landskapet rundt kirkestedene. Jordsskiftekart fra siste del av 1800-tallet og senere, sammenholdt med moderne ØK-kart, vil også kunne gi et bilde av hvordan den geografiske situasjonen rundt kirken har endret seg over tid. Disse kildene vil inngå i en retrospektiv analyse. Datering av gravminner og kirkested er viktig for å kunne ta stilling til spørsmålet om brudd eller kontinuitet i bruk av stedet rundt kirken. Skriftlige kilder, i form av sagaopplysninger og eiendomskilder fra middelalderen og tidlig nytid, inklusiv yngre skattematrikler, vil benyttes retrospektivt sammen med navne- og kartmateriale koblet opp mot gravminner. Jeg skal i det følgende gjøre rede for de ulike metodene jeg anvender for å belyse disse spørsmålene.

Visuell landskapsanalyse

Arkeologiske strukturer er ikke tilfeldig plassert i landskapet. Visuell landskapsanalyse tar utgangspunkt i at topografiske trekk i landskapet har vært brukt bevisst for å understreke de aktuelle strukturene. På denne måten vil landskapselementene kunne fungere symbolsk, på linje med artefakter, fordi de har blitt tillagt en mening og funksjon i sin samtid (Keller 1993: 60). Ut fra dette vil jeg dermed ta utgangspunkt i at det er en viss sammenheng mellom kulturminnene og den visuelle strukturen i landskapet, altså at synskontakt mellom kulturminner og andre strukturer i landskapet har betydning. Det at noe er innenfor en visuell rekkevidde, øker etter min oppfatning sjansen både for en bevisst plassering og for at det har vært en del av menneskers bevissthet til enhver tid. En forutsetning er imidlertid at man prøver å se bort fra de moderne

elementene i landskapet, og se for seg hvordan det har sett ut i den aktuelle situasjonen som blir analysert (Gansum et al. 1997: 14). Den arkeologiske strukturen man er interessert i kan da brukes som observasjonspunkt, for så å avgrense det omgivende landskapet ut fra dette. Det er da viktig å se bort i fra de elementer som ikke har noe med forhistoriske forhold å gjøre, som vegetasjon, og i stedet fokusere på de landskapsformasjonene som skapes av selve terrenget (Keller 1993: 63). Jeg vil så langt det lar seg gjøre vurdere kirkestedenes plassering i landskapet, slik det kan ha sett ut uten moderne bebyggelse og vegetasjon. Det vil imidlertid være en viss usikkerhet knyttet til dette, da det er umulig å vite om det har stått trær eller bygninger og blokkert visuell kontakt mellom kirkestedet og andre strukturer på det aktuelle tidspunkt ved anleggelsen av kirkestedet.

I analysen betraktes landskapet som en overflate, men ut i fra et menneskelig perspektiv, og med mennesket som målestokk. Landskapet må ikke ses på som en passiv bakgrunn for menneskenes handlinger. Mennesker og landskap lever i samspill med hverandre og påvirker hverandre (Christensen 2002: 196). Det er også viktig å ta hensyn til betydningen av tidsdybden i landskapet (Jerpåsen 1996: 13). Dersom det er kulturminner fra ulike perioder, vil ulike element ha blitt innført i landskapet etter hverandre på en tidsakse (Gansum et al. 1997: 21). Det vil da bli nødvendig å hele tiden vurdere om det kan være en sammenheng mellom ulike kulturminner fra ulike tidsperioder. Jeg vil her ta utgangspunkt i at førkristne kulturminner har vært en del av menneskenes bevissthet så lenge de har vært godt synlige i landskapet, og det at det dermed har vært knyttet forestillinger til dem.

Begrepet henvendelse er sentralt i den visuelle landskapsanalysen, og betegner hvordan kulturminner forholder seg til landskapet som omgir dem. Fra et kulturminne er det ofte utsyn i en spesiell retning, og man kan da si at det henvender seg til dette landskapsrommet (Gansum et al. 1997: 14). Man kan også snakke om innsyn til kulturminner, altså hvor en kan se kulturminnet fra (ibid.: 16), igjen som ledd i en menneskelig kommunikasjon. I en landskapsanalyse er det viktig å analysere i hvilken retning kulturminnet henvender seg, hvilket nærområde som kan observeres fra kulturminnet, og hvilket nærområde man kan observere det fra. Kulturminner henvender seg gjerne i en spesiell retning, og kan være plassert ut i fra ønsket om å være synlig fra et bestemt område (Keller 1993: 64). Dette er et viktig punkt for å forstå forholdet mellom kirkestedene og de strukturer det omga seg med og som kan ha vært bestemmende for deres plassering. Dersom et gravminne eller et kirkested henvender seg i en spesiell retning, er det

grunn til å tro at dette er en bevisst handling, og at dette kan indikere hvorfor monumentet er lokalisert akkurat på det aktuelle stedet. Hvis et kirkested for eksempel henvender seg mot gravminner, kan en mulig årsak være at kirken er plassert slik at den dominerer og kontrollerer, eventuelt overtar, den tidligere kulten på stedet. Hvis gravminner og kirkested henvender seg til samme strukturer i landskapet, mener jeg dette kan tyde på at det er faktorer utenfor kult som kan ha vært bestemmende for stedsvalg.

Viktige element i analysen er relasjoner, sammenhenger og kronologi. Et kulturminnes relasjoner er dets forhold til bestemte landskapsformasjoner. Kulturminner kan inngå i sammenhenger med både hverandre og landskapet. Denne sammenhengen kan være av ulik karakter, for eksempel funksjonell eller ideologisk. For både relasjoner og sammenhenger er det viktig å ta hensyn til at et kulturminne kan miste opprinnelige relasjoner og sammenheng, og det kan inngå i nye relasjoner og sammenhenger, eventuelt at elementene de står i sammenheng eller relasjon til kan stamme fra ulike tidsperioder (Gansum et al. 1997: 19- 22). Dersom det er godt synlige, eventuelt dominerende spor etter førkristen kult like i nærheten av et kirkested, må disse mest sannsynlig ha vært en del av bevisstheten til dem som anla kirkestedet.

Når man skal vurdere landskapet fra et arkeologisk perspektiv går man ut i fra den arkeologiske strukturen i området og beskriver denne. Videre må man finne ut hvilke kulturminner som er kjent i området, hvilket betydningsinnhold som kan tilskrives disse, sammenhengen mellom kulturminnene, og relasjonen til landskapsformasjoner. Det er også viktig å finne ut av de kronologiske forholdene, og eventuelt gårds- eller stedsnavn. Den visuelle analysen blir presentert dels som tekst, kart og fotografier for å gi grunnlag for teorier om hvordan området har blitt brukt og innredet til ulike tider, og dermed for forståelsen av den kulturelle strukturen (Gansum et al. 1997: 23). Når man tolker et landskap kan en tilnærming være å gripe fatt i et enkeltelement som spiller en sentral rolle, i mitt tilfelle kirkestedet. Fra dette kan man nøste opp andre fenomener, og få en forståelse av helheten (Christensen 2002: 265).

Kulturlandskapet kan på denne måten ses på som en prosess, fordi det er i konstant endring. Det ligger en mangfoldighet i landskapet, fordi det innehar mange historier, avhengig av den som ser og hvilke aspekt som blir vektlagt (Jerpåsen 1996: 14). Landskapet gir rom for individuelle opplevelser, oppfatninger og tolkninger. Det er dette som utgjør landskapets mentale aspekt

(ibid.: 17). Både landskapets fysiske og mentale nivå utgjør en sentral kontekst og bakgrunn for slutninger om kirkestedenes plassering i terrenget og i forhold til andre strukturer.

Retrospektiv bruk av kartmateriale og skriftlige kilder

Retrospektiv metode går ut på å ta utgangspunkt i kunnskap fra en periode med bedre kildebelegg, for så å prøve å tolke eldre materiale på grunnlag av dette. Dette er en metode som forutsetter stor grad av kontinuitet, og som ofte kan ha den fallgruven at man har lett for å lete etter det gjenkjennelige, og lett overser det ukjente (Myhre 2002: 14), noe jeg vil være observant på. Jeg skal i denne oppgaven bruke både skriftlige kilder og kart retrospektivt, men hele tiden med et kildekritisk utgangspunkt og forsøk på forankring i eldre kilder.

For å belyse forholdet mellom kirkested, hedenske gravminner, gamle gårdstun, kommunikasjonsårer og lignende, har jeg valgt å fremstille disse forholdene gjennom kart. Det ble lagd jordskiftekart i sammenheng med jordskiftene fra midten av 1800-tallet. Utskiftningskart er et resultat av "Lov om Jords og Skovs Udskiftning af Fælleskap" fra 1857 (Hovstad 1981: 19). De kartla da situasjonen før omstruktureringen, og kartene gir dermed innsyn i den eldre gårdsstrukturen, som kan peke lengre tilbake i tid. Før denne omorganiseringen så jordbrukslandskapet svært annerledes ut. Det finnes jordskiftekart finnes for alle gårdene på Karmøy som har hatt middelalderkirke, bortsett fra Avaldsnes. Det finnes imidlertid en del gamle malerier av Olavskirken på Avaldsnes som kan fortelle om tun plassering, og det er som nevnt også gjort arkeologiske undersøkelser i nærheten av kirken for å avdekke bosetningsspor. Ut i fra kartmaterialet er det mulig å sannsynliggjøre hvor middelaldergården med tunet var lokalisert (ibid.: 23). Dette er viktig å finne ut av, fordi nærhet til gård og bosetning, sammen med eiendomskilder, indirekte kan kaste lys på hvem som reiste kirkene, og hvilke eldre og samtidige strukturer de står i forhold til.

Utskiftningskartene viser fordeling av eiendoms- og bruksrett i innmark og utmark, som kan omfatte én eller flere gårder. De viser også hus og veier (Hovstad 1981: 19). Kartene viser som nevnt situasjonen slik den var både før og etter utskiftningen, men avspeiler ofte en mye eldre landskapsituasjon. Her kan sammenheng til arkeologiske strukturer være med på å tidfeste alderen på slike strukturer. Studier har vist at det kan være stor tidsdybde i slike strukturer (Øye 2002b). De registrerte tunformene er et resultat av gårdsdelinger fra 1600-tallet og senere, men grunnmønsteret går gjerne tilbake til middelalderen, sannsynligvis enda lengre tilbake. Kartene

kan slik brukes til å få oversikt over plassering av veier, kirkebygg og gravsteder. Der det ikke finnes utskiftningskart, trekker jeg inn økonomiske kart som grunnlag for vurderinger.

Gårdsgrensene, slik vi kjenner dem fra nyere tid, er påvirket av ulike prosesser opp gjennom historien, men for mange går vesentlige trekk tilbake på naturgitte betingelser som har vært faste opp gjennom hele gårdens historie. Nyetablering, utskilling og deling har etter hvert skapt nye grenser (Hovstad 1980: 8-10). Den konkrete informasjon som jordskiftekartet gir kan kombineres med informasjon fra tingbøker, matrikler, tellinger og muntlig tradisjon (Fladby 1981: 13). Når jeg skal identifisere kirkestedets historiske tilknytning, legger jeg stor vekt på den geografiske lokaliseringen av gamletunet før utskiftning, da dette ofte har vist seg å ha stor stabilitet, noe også plasseringen av gravminnene indikerer.

Jordskiftekartene blir sett i forhold til moderne ØK-kart. Andre økonomiske kart er fra senere tid, ca. 1800- 1934. På ØK- kartene vil de forhistoriske gravminnene som er blitt registrert i undersøkelsesområdet bli avmerket. Riksantikvarens database Askeladden er en sentral kilde til informasjon om registrerte forminner, men gir ikke en fullstendig oversikt. Her må jeg supplere med informasjon fra Arkeologisk museum i Stavanger. En analysemetode som er blitt vanlig i senere tid, og som jeg også vil ta i bruk, er opprettelsen av historiske kartoverlegg. Dette innebærer at ØK- og jordskiftekart blir skannet, slik at de kan bearbeides grafisk. I fremstillingen av kartene kan ØK- kartene danne bakgrunn, mens utskiftningskartene kan legges oppå disse. Deretter kan de skaleres og tilpasses hverandre. Kulturminnetypene kan gis egne symbol eller fargekode, veier, elver, fjorder o. l. kan markeres, og det kan settes inn piler som viser innsyn eller utsyn til/ fra kirkestedene (Gren 1997: 31).

For å belyse spørsmålet om hvem som har reist kirkene, er det viktig å vurdere gårdenes tidligere status. Eiendomskilder fra tidlig nytid kan som før nevnt peke bakover og avdekke tendenser i materialet. Diplommateriale fra middelalderen utgjør her en sentral del av kildematerialet. Jeg vil videre bruke materiale fra sagalitteraturen, der det oppgis informasjon om de stedene som inngår i min oppgave, men dette må selvfølgelig vurderes kildekritisk. Sagaene er hovedsakelig skrevet for og om konger, høvdinge og stormenn, ofte av sosiopolitiske formål. Et problem er at de kan være selektive i forhold til hvilke opplysninger som tas med. Det er derfor viktig å sammenholde sagaenes opplysninger med andre kildegrupper, særlig det arkeologiske materialet (Brendalsmo 1994: 42f).

Skattematrikkelen fra 1647 er en viktig historisk kilde, da den er den første omfattende registreringen av gårder i Norge. Dette er den eldste kilden som gir et samlet bilde av gårdenes økonomiske stilling, og dermed grunnlag for å sammenligne flere områder. Her takseres gårdene etter hvor stor landskyld de hadde, dvs. den årlige leieavgiften som leilendinger betalte til jordherren (Johannessen [1980] 1991: 17). Landskyld var i middelalderen, og i de senere århundrer, et uttrykk for produktiviteten, og dermed den økonomiske verdien av en gård (Andressen [1980] 1991: 51). Høy landskyld kan dermed være et tegn på at det dreier seg om en gammel gård, mens lav landskyld kan indikere at gården er relativt ung. Dette resonnementet må imidlertid brukes med forsiktighet og skjønn. Lav landskyld kan for eksempel skyldes flere utskillinger fra den opprinnelige gården og/eller tidligere ødetid (Marthinsen [1980] 1991: 11). Siden vi vet at landskylden endret seg vesentlig i senmiddelalderen, kan forholdene på 1600-tallet heller ikke tas som et direkte uttrykk for forholdene tidligere i middelalderen (Gjermundsen [1980] 1991: 36f). Jeg vil først og fremst bruke den som en relativ målestokk for gårdens verdi og størrelse i forhold til andre gårder i sitt nærområde i analysen i kapittel 5, sammenholdt med andre kilder. Siden også landskyldverdiene kunne variere geografisk, vil jeg belyse dette forholdet ved å regne ut gårdenes relative verdi i hver enkel skipreide, slik at forholdene her også kan sammenlignes med andre studier av lignende karakter. Dermed vil jeg kunne danne meg et inntrykk av gårdsstruktur i de aktuelle områdene, og se om gårder med kirkesteds, skiller seg ut i forhold til størrelsen på andre gårder i sine nærområder. Denne metoden er utviklet av Frode Iversen (Iversen [1997] 1999: 22) og er senere utnyttet i andre arkeologiske undersøkelser som har behandlet kirkesteder.

Datering

Det er vanskelig å datere tidspunktet for reising av kirker. En mulighet er å undersøke når hedensk gravskikk avtar i de aktuelle områdene, noe som kan indikere sluttpunktet for hedensk praksis og indirekte tidligste tidspunkt for innføring av en ny religion. Når hedenske graver fullstendig mangler i et område hvor det tidligere var funn, kan dette bety at kristen gravskikk har erstattet den hedenske. For å avgjøre når kristen gravskikk har vunnet frem blir det avgjørende å datere de yngste gravene (Solberg 2003: 313). Dette kan da gi en terminus post quem-datering for når kirken tidligst kan ha blitt reist. Det er imidlertid en forutsetning at gravene er arkeologisk undersøkt, og at de har gravgoods som lar seg datere. Dette er ikke alltid tilfelle i mitt område. Det kan oppnås ved å sammenligne ØK-registreringene, dateringer innført i Askeladden, med

dateringer fra Topografisk arkiv og topografisk funnkatalog på Arkeologisk museum i Stavanger. I tillegg kan informasjon fra hovedfagsoppgaver, magistergradsavhandlinger og doktorgradsavhandlinger være nyttige. Terminus ante quem-dateringer kan hentes ut fra opplysninger i Diplomatarium Norvegicum der kirkestedene omtales, og som sier noe om når kirken senest har blitt reist. I de fleste tilfeller vil det da stå et vidt tidsgap mellom når kirken tidligst og seinest kan ha vært reist. Det er imidlertid mulig å sannsynliggjøre når i dette tidsrommet kirken kan ha blitt reist ved å se dette i en større kontekst, i forhold til blant annet samfunnsforhold og vurdering av gårds- og sognegrenser. Jeg vil likevel prøve så godt som mulig å snevre inn tidsgapet og sannsynliggjøre reisningstidspunktet. Det er likevel vanskelig, for ikke å si umulig, å fastslå sikkert uten arkeologiske utgravninger.

Stedsnavn

Stedsnavn vil utgjøre en viktig del av min metodiske tilnærming, særlig i kapittel 5. Det er særlig informasjonen som navnene kan gi om gårdenes alder og sosiale status som er sentralt, men de vil også bli tatt i betraktning der de kan indikere førkristen kult i forhold til de middelalderke kirkestedene. Sakrale stedsnavn kan inngå som argument for kultkontinuitet. Stedsnavn, og særlig gårdsnavn har vært spesielt viktige for å tolke bosetning og dens utvikling i jernalderen, men har også spilt en viktig rolle for tolkninger av religion, kult og rettssystem (Solberg 2003: 19). Stedsnavn har dermed potensial til å fortelle om førkristen religion, endinger i landskapet, grenser og kommunikasjon, men det kan være vanskelig å datere dem, og man må ta hensyn til at de kan ha forandret mening eller blitt påvirket av språklige endringer (Sawyer & Sawyer 1993: 9). Videre er stedsnavn er en kilde til jordbruks- og gårdsutviklingen. De angir en bestemt plass i terrenget, men også bruken av jorden og jordforhold som går langt tilbake i forhistorisk tid (Gren 1997: 31). Som regel kan vi regne med at et gårdsnavn er blitt til i gårdens etableringsfase. Fordi beste jord ble tatt i bruk først, står gårdsnavnenes alder i relasjon til hvor sentralt gården er plassert i kulturlandskapet, og til hvor stor den opprinnelig har vært. Navn på store sentralgårder kan i prinsippet vise til underordnede husfolk i gårdens navneskapende fase, altså i den periode den ble etablert (T. Iversen 1997: 128f).

Det er vanlig at en gård tar navn etter plassen den er plassert, både i dag og i tidligere tider. Naturbetegnende navn, som for eksempel Bø, forteller om stedets beliggenhet eller om naturforhold på stedet. Naturbetegnende etterledd som –nes, viser til at gården er plassert på et nes, og gårdsnavnet har altså tatt opp i seg naturforholdene på stedet (Olsen 1934: 29f). Slike

gårdsnavn har kunnet oppstå til alle tider. Denne typen naturbetegnende navn ble mest sannsynlig ikke laget etter folkevandringstid (ibid.: 47- 49). Usammensatte naturnavn i ubestemt form, slik som Nes og Vik regnes som noen av de eldste gårdsnavnene, som kan gå helt tilbake til bronsealder (Særheim 2007: 11).

Gårdsnavn sammensatt med –heim har gjerne blitt brukt om store og sentrale gårder, og mange navn av denne typen er blitt til i vikingtiden, men en del må også være yngre enn dette (Særheim 1985: 33, 63). De fleste heim-navn hører hjemme i de fem-seks første århundrer av vår tidsregning, og ser ut til å ha vært middels gods gårder (Iversen 1997: 128f). Gårdsnavn sammensatt med –land dateres gjerne til eldre jernalder, men kan også være yngre, og gå helt tilbake til det første årtusenet e.Kr (Særheim 2007:11).) I Sørvest-Norge forteller land-gårdene ofte om bureising og ekspansjon i folkevandringstiden. Noen land-gårder ligger relativt sentralt, men de fleste er mer perifere, for eksempel kan land-gårder ligge i en krans rundt en eldre sentrumsgård (Iversen 1997: 128f).

Land-navn har generelt vært ansett som noe yngre enn stad-navn, som ble ubredt over hele landet fra romertid og til og med vikingtid (Sandnes 1973; Iversen 1997: 128f). Nyere forskning har vist at de ofte kan kobles til eldre jernalder, men var også produktive i yngre jernalder. Stad-gårdene kan ha vært satelittgårder i områder med svært gammel bosetning, men opphavsgårder i områder med yngre gårdsbosetning. Stad-gårdene har gjennomsnittlig hatt noe høyere status enn land-gårdene. I noen tilfeller kan førsteleddet direkte gi indikasjon om storgårdsstatus, eller om rydningsmenneses sosiale stilling (Iversen 1997: 128f). Det finnes også en del eldre gårdsnavn som direkte kan vise til treller i storhushold. De fleste av disse gårdene må være eldre enn vikingtiden, og kan trolig dateres til folkevandringstiden, -heimnavnene kanskje til romersk jernalder. Et slikt navn kan være Mannes, nær Åkra, den største gården på Karmøy (ibid.: 130f). De nevnte navneklassene er alle aktuelle i områdene rundt gården med kirkested på Karmøy, og vil særlig bli omtalt i kapittel 5 i forbindelse med gårdstrukturer og eiendomsforhold.

Metoder for å spore godsområder

Frode Iversens metodiske tilnærming knyttet til undersøkelsen er et grep som gjør det mulig å komme på sporet av godsdannelser forut for middelalderen, ved å koble forekomsten av gravminner med senere eiendomskilder (Iversen [1997]1999). Jeg vil i stor grad legge hans metoder til grunn, for å undersøke om gårdene med kirkested i middelalderen på Karmøy, kan ha

vært del av større godssamlinger. Dette er særlig aktuelt på Karmøy, i forbindelse med kongsgården på Avaldsnes. Iversen har senere brukt de samme metodene for å spore godssamlinger i tilknytning til doktorgradsprosjektet om kongsgårder i Hordaland (Iversen [2004] 2008). I forbindelse med sin hovedfagsoppgave fra 1997, publisert i 1999, har han utarbeidet en interessant modell for å spore godsstruktur i yngre jernalder i Norge, og jeg vil forsøke å utprøve denne modellen for Karmøy.

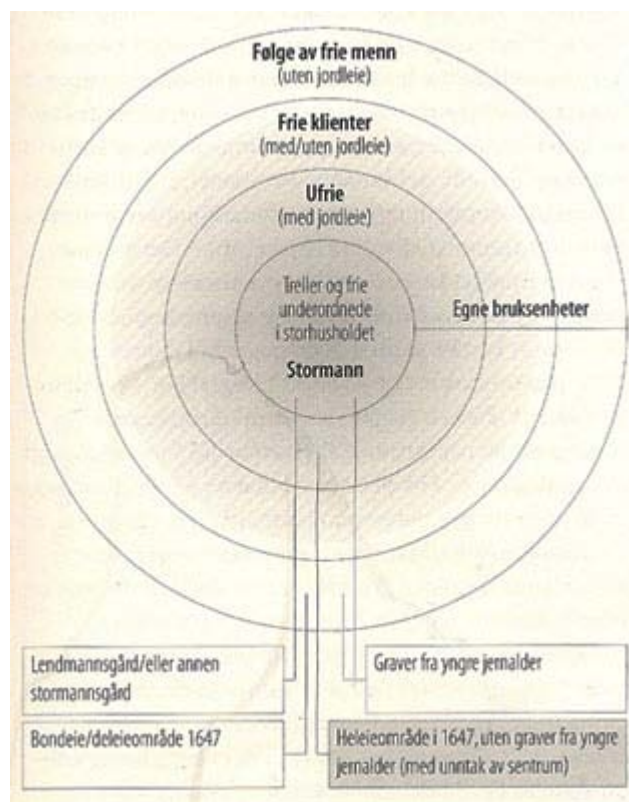

Fig.3.1: Frode Iversens modell for å spore godsstruktur i yngre jernalder (etter Iversen [1997] 1999: 27).

Frode Iversens modell (fig. 1 3) tar utgangspunkt i en modell foreslått av historikeren Tore Iversen, som tar utgangspunkt i at det førstatlige samfunnet i Norge var et hierarkisk oppbygd samfunn, hvor det var ulik råderett til jord og eiendom, og hvor folk hadde ulike rettigheter. Disse bestod av både frie og ufrie. Frode Iversen har videreutviklet denne modellen til en romlig modell, hvor denne strukturen også ga seg fysiske og symbolske uttrykk. Her signaliserer gravminner status og råderett. Modellen består av fire konsentriske sirkler, for å angi den romlige spredningen av maktutøvelse og råderett. Den innerste representerer stormannen, med treller og frie underordnet i storhusholdet. Dette kan være en lendmannsgård eller annen stormannsgård, hvor en kan vente å finne graver fra yngre jernalder. Den andre sirkelen representerer områder drevet av former for ufrie med jordleie, og er derfor uten synlige graver. I middelalderkilder og

ynge kilder ville dette tre frem som et heleieområde uten graver fra yngre jernalder, med unntak av sentrum. Den tredje sirkelen representerer frie klienter med eller uten jordleie, også disse uten graver. Den fjerde sirkelen representerer bønder som selv rådde over egen jord. Her finnes det gjerne graver fra yngre jernalder (F.Iversen [1997]1999: 27). Modellen tar utgangspunkt i at det er en sammenheng mellom representasjon av graver og eierforhold. Den tjener likevel primært som en prinsippmodell, hvor det ikke alltid vil være fullt samsvar på mikronivå, men likevel gir statistiske utslag sett i større målestokk. Graver kan her uttrykke råderett over gården, da kun frie menn, som eier jorda selv, har rett til å føre opp synlige graver på gården. Gårder som ble brukt av ufrie jordbrukere vil da gjerne være uten synlige graver (ibid.: 20).

Et viktig punkt i Iversens analyse er dermed forholdet mellom romlig fordeling av gravminner fra yngre jernalder og forekomster av heleie- og deleieområder ved lendmanns- og kongsgårdene. Et heleieområde karakteriseres ved at alle gårdene i et område eies fullt ut av en person eller institusjon. Et deleieområde karakteriseres derimot av partseie eller oppsplittet eierstruktur og bondeie. Dersom det er fravær av synlige gravminner i et heleieområde, i tilknytning til en lendmannsgård, kan dette, under bestemte forutsetninger, kanskje peke tilbake på underliggende gårder og gods i yngre jernalder. Et sentralt kontrollpunkt i analysen vil være om det finnes en overvekt av synlige gravminner fra yngre jernalder i områder utenfor slike heleieområder (F.Iversen 1999: 8). Jeg vil også vurdere forhold på Karmøy ut fra disse premisene. Målet er å finne ut i hvilken grad kan vi spore godsdannelse i tilknytning til gårder som ble kirkesteder på Karmøy, og dermed igjen knytte an til maktaspektet ved anleggelsen av kirkestedene.

Nettopp omkring kongsgårder kan en slik analyse være fruktbar. Etter Bjørkviks syn er det her vi kan forvente at eldre krongods ble donert og delt på en eller flere kirkelige organisasjoner. Dette inngår også som et premiss i Iversens analyse, og en forutsetning for å kunne rekonstruere eldre samlede gods (F.Iversen 2008: 89f). I Rogaland er det alt sannsynliggjort at det lå store godseiendommer både til kongsgårdene Utstein og Avaldsnes, og at disse kan ha hatt førstattlig opphav (Bjørkvik 1958; Fyllingsnes 2000). Dette vil jeg se nærmere på i forhold til alle kirkestedene på Karmøy.

Ved å tilnærme meg kirkestedene på Karmøy ved hjelp av de metodene som her er presentert, håper jeg å kunne danne et mest mulig dekkende bilde av kristningsprosessen og dens forhold til brudd og kontinuitet i bruken av landskapet.

4. KIRKESTEDENE I LANDSKAPET

Jeg skal nå studere hvordan religionsskiftet har manifestert seg i landskapet, i form av stedsvalget til tidlige kirkesteder, og hvordan de er plassert i forhold til førkristne fornminner av rituell karakter, historiske gårdstun og kommunikasjons- eller ferdselsårer. Det kan ha vært ulike faktorer, eller et samspill mellom flere faktorer, som har vært premissleggende for stedsvalg for de nye kristne kultstedene. Slike faktorer kan være tilgjengelighet, nærhet til bosetninger, maktforhold, synlighet og forhold til førkristen kult. I dette kapittelet vil jeg undersøke om og hvordan disse faktorene spiller inn på det enkelte middelalderske kirkested på Karmøy. For å vise hvordan kirkestedene har inngått i en landskapskontekst og samspill med andre strukturer, har jeg laget kart som fremstiller de forholdene jeg har navnt over. Navnet på gårdene med kirke vil også inngå i undersøkelsen, da de kan gi indikasjon om gårdenes alder og status, og det vil tas hensyn til stedsnavn som kan vitne om eventuell førkristen kult.

Symbolnøkkel

Jeg vil fremstille kirkestedenes forhold til landskapet rundt gjennom kart, hvor forskjellige symboler markerer de ulike kategoriene. Selve kirkestedet blir markert med et svart kors på hvit bakgrunn, i en svart ramme. Det historiske tunet er markert med en firkantet svart ramme . Graver blir markert med en sirkel, hvor fargen visert til hvilken tidsperiode graven kan dateres til. Gravminner fra yngre jernalder blir markert med en svart sirkel , gravminner fra eldre jernalder markeres med en grå sirkel , bronsealdergraver markeres med en oransje sirkel , mens graver som bare kan dateres til jernalder blir markert med en rød sirkel . Gravminner som ikke er datert markeres med en gul sirkel . Løsfunn fra yngre jernalder markeres med , og løsfunn som bare kan dateres til jernalder markeres med . Gravfelt blir markert med en firkant , med samme fargekode som for enkle gravminner. Med gravfelt menes her et lite, avgrenset sted hvor det finnes fem gravminner eller mer. Bautasteiner får eget symbol, i form av en rød trekant . Veifar som er avmerket på jordskiftekartet blir markert med en brun linje , mens elver, vann, sjø og hav blir markert med blått felt . Innsyn og utsyn til og fra kirkestedet blir markert med piler som viser til den aktuelle retningen, og hvor

lengden på pilen kan indikere om det er kort eller lang avstand det dreier seg om. Innsyn blir da markert med en grønn pil , mens utsyn blir markert med en svart pil .

Avaldsnes skipreide

Avaldsnes skipreide grenser til Skåre skipreide i nord, Stangaland skipreide i sør og Hetland skipreide i øst. Rundt 1520 gikk grensen mellom Avaldsnes og Stangaland skipreide ved et smalt eid mellom Koparvågen og Veavågen som nesten deler Karmøy i to. Gården Midt-Eide tilhørte nok Avaldsnes, mens gårdens sørgrense markerte skipreidegrensen. Skipreiden strekker seg også over på østsiden av Karmsundet, og omfatter der gårdene Moksheim, Norheim og Spanne (Fyllingsnes 2000: 65f). Skipreiden avgrenses dermed stort sett av naturlige topografiske grenselinjer, et langt eid i sør, havet i vest og nord, og Karmsundet i øst. Unntaket er der hvor skipreiden strekker seg over Karmsundet. Da sjøen var hovedferdselsåren kan sundet likevel ses som et sammenbindende element. Skipreiden var blant de minste skipreidene i Rygjafylket, typisk for de ytre og mer sentrale skipreidene (Bjørkvik 1999: 43). I denne skipreiden er det tre kirkesteder fra middelalderen: Avaldsnes, Bø og Torvastad. Avaldsnes og Bø ligger langs den indre leden på østsiden av Karmøy, mens Torvastad ligger mot havet i nordvest.

Landskapet på Nord-Karmøy består hovedsakelig av jordbruksområder og den omkringliggende kyststripen, med lite utmarksareal i indre, høyereliggende partier. Landskapet må karakteriseres som nokså flatt, til tross for noen høyere partier på øyen. De høyeste partiene finnes imidlertid på Sør-Karmøy. Det er typisk for landskapet på nordre del av Karmøy, at jordbrukslandskap dekker hele området, også store deler av de indre områdene. ”...den nordlige, jævne og meget opdyrkede Deel af Karmøen... (Kraft 1842: 53). Det er altså på denne delen av Karmøy at det er best jordbruksforhold. Jordbrukslandskapet glir over i bergkyst ved ytterkantene av øyen, med preg av variasjon, grunnet bukter og viker. Bosetningen på denne delen av øyen er i stor grad konsentrert om jordbruksområder ved kystlinjen, men det er også en del bebyggelse i de indre delene av øyen, der det også er gode jordbruksforhold. Det er tydelig at kystlinjen har vært viktig for gårdene i dette området. Det er de største gårdene som i dag har kystlinje, mens gårdene uten kystlinje er betydelig mindre.

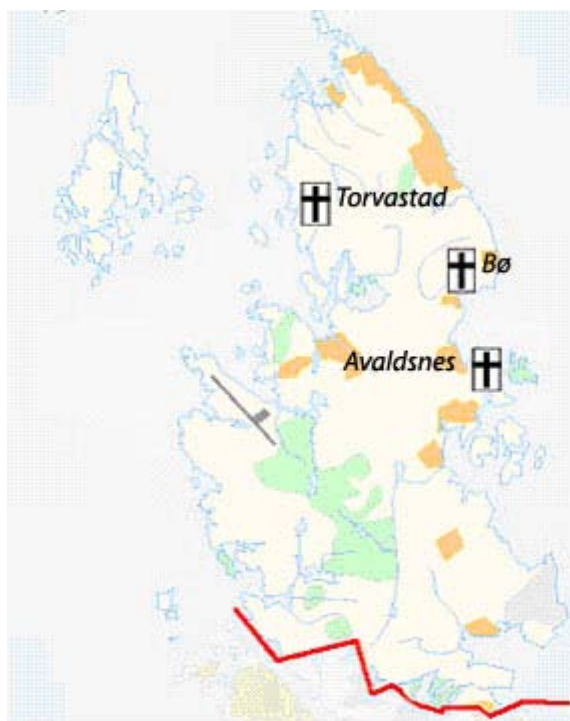

Fig. 4.1. Oversiktskart over kirkestedene i Avaldsnes skipreide. Målestokk: 1:110832. Kart fra Gislink (C. Haug 2009).

Avaldsnes kirkested

Gårdsnavn: Avaldsnes

Gårdsnummer: 86

Bruksnummer: 1

Utskiftningskart: Nei

Andre kilder: Malerier og tegninger av kirken fra 1700-og 1800-tallet: Maleri av Johs. Rasch fra 1738 viser kirken før 1698; tegning av kirken i 1740-årene, sannsynligvis laget av Hans Biltzing i 1747; maleri av kirken på 1700-tallet, malt i 1779, trolig på oppdrag av Carsten Henrik Schanche; akvarell av Katharina Kølle fra begynnelsen av 1800-tallet.; tegninger av J. C Dahl fra 1811; maleri av J. C. Dahl fra 1820; to tegninger av Nils Hertzberg fra 1828; maleri av J. C. Dahl fra 1834; maleri av J. Frich fra 1848; trykk fra Skillingsmagasinet i 1868; Maleri av Lauritz Haaland fra 1884. Det er avbildningene fra 1738, 1747 og 1779 som er de mest sentrale, ettersom de er eldst, og i tillegg viser forholdet mellom kirken og prestegårdstunet.

Nevnt første gang: I Heimskringla fremgår det at det var en kirke på kongsgården på Avaldsnes i første del av 1020-årene (Snorrason 2003: 94; Lidén 1999: 104; Fyllingsnes 2000: 98). I diplomaterialet er Avaldsnes første gang nevnt i 1301 (DN IV nr. 50).

Nedlagt eller flyttet: Det er ingen spor etter kirker forut for den stående Olavskirken, men den stående kirken kan være tredje generasjon på stedet, ifølge Lidén. Den stående Olavskirken, ble oppført på midten av 1200-tallet (Lidén 1999: 112).

Navn på kirkested og tolkning: I norrøn litteratur fra 1200- tallet skrives navnet blant annet som *Augvaldsnes, Ogvaldsnes, Agwallzness og Aghwallness* (Særheim 2007: 26). Navnet Avaldsnes er en sammensetning av mannsnavnet Augvald- eller Ogvald-, og det naturbetegnende etterleddet *-nes* (Olsen 1934: 12; NG: 397).

Lokalisering: Avaldsnes ligger på nordøstre del av Karmøy ved den indre skipsleden. Litt sør for Salhusstrømmen stikker Avaldsnes ut i sundet, like ved det smaleste av Karmsundet. Kirken er lokalisert ytterst på et platå, hvor terrenget skråner mot øst ned mot sjøen i en avstand på ca. 80 m.

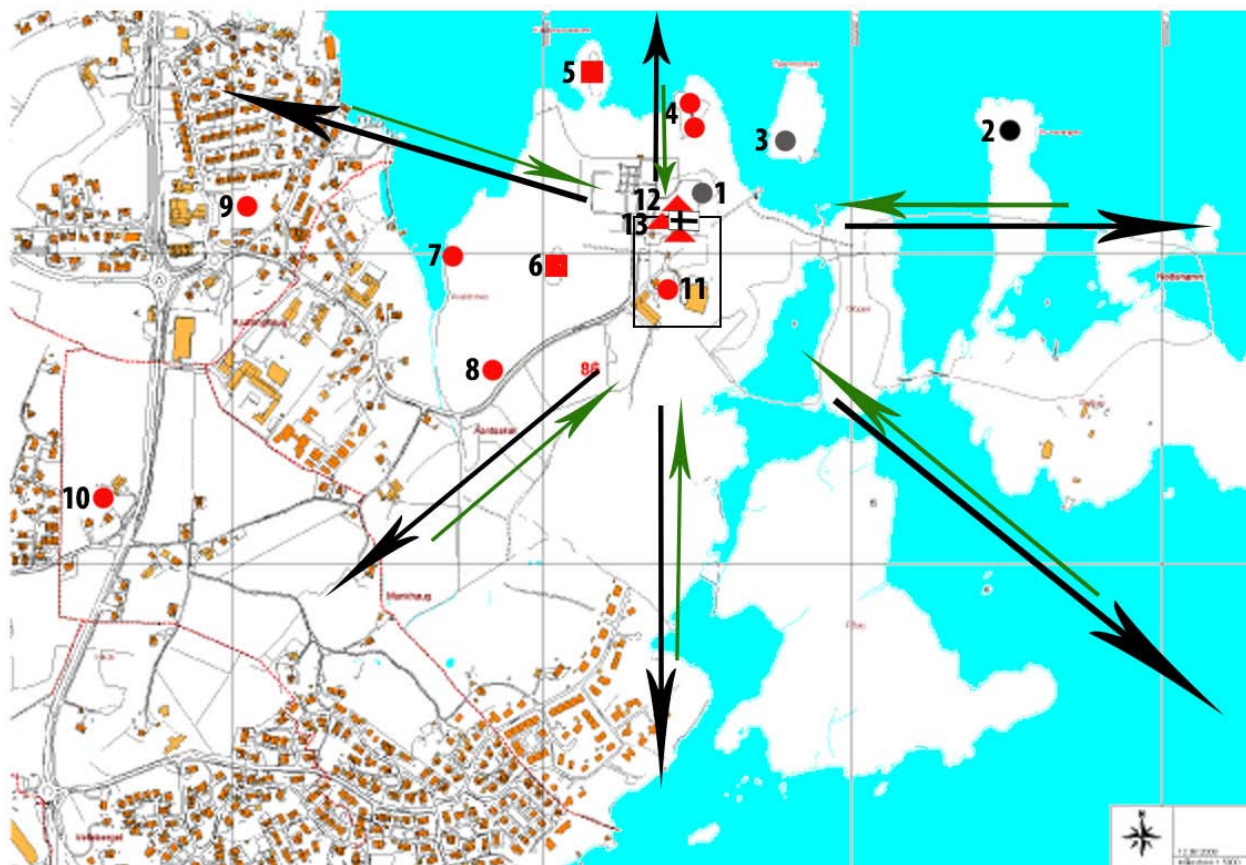

Fig. 4.2. Oversiktskart over Avaldsnes kirkested. Målestokk: 1: 5000 (Kart: C. Haug, 2008).

Symbolnøkkel:

= Kirkested, = Tun, = Bautastein, = Gravminne, jernalder, = Gravminne, eldre jernalder, = Gravminne, yngre jernalder, = Innsyn, = Utsyn.

1. Gravhaug, "Flagghaugen"- datert til eldre jernalder (yngre romertid, Eggers periode C2). Funn: **B604**: spann av bronse. Funn **B605**: a) bronsekar, s.k. Vestlandskjele. b) spillebrikke av bein. c) grovt, vevet ullstoff. d) brente bein. Funn **B606**: romersk bronsesil. **B607**: romersk bronsespann. **B608**: romersk bronsefat med tre bæreringer festet til støpte løvehoder langs kanten. Funn **B609**: sølvbeslag til drikkehorn. **B610**: tve-egget sverd med sølvknapp, i treslire dekket av lær, med påsatte, drevne sølvplater, delvis forgylte og med rund duppsko. **B611**: fragmentatisk rundt gullblikk med presset mønster, muligens del av bandolærknapp. **B612**: bronseslag til sverdsliren. **B613** kopi av halsringen C718. **B614**: gullfingerring med seksrygget plate, vekt 24, 075g. **B615**: 31 spillebrikker av glassfuss, halvparten sorte, halvparten lyseblå. **B616**: deler av balansevekt av bronse. **B617**: stykker av et flettet tau. Funn **C718**: halsring av gull, vekt 590,31g (Hauken 1995: 45f). I tillegg to bronseslag med figur av ansikt og bronsering, yngre jernalder (NF: 343f; Skadberg 1950: 243). Skjoldbule av sølv (Solberg 2003: 119f).

2. Gravrøys- datering? Askeladden id: 4892. Askeladden daterer den til vikingtid, mens Lars Skadberg daterer den til bronsealder (Bendixen 1877: 10; NF: 345, Skadberg 1950: 243).

3. Gravrøys- datert til eldre jernalder. Askeladden id: 4905. Funn **B1597**: jernkniv (Skadberg 1950: 243). (Bendixen 1877: 10; NF:345).

4. To gravhauger- datert til jernalder. Askeladden id: 65614. Funn: Funn av skjelett inntullet i lær. Dette ble ikke undersøkt videre. Funnet i 1980-årene under arbeid med strømkabel på Lahammar.

5. Gravfelt bestående av 5 gravhauger. Askeladden id: 4904.

6. Gravfelt, "Kongshaugen"- datert til eldre og yngre jernalder. Askeladden id: 14711. Funn **S12222**: en steinlegging med diameter på mellom 17 og 19 m, sannsynligvis fra romertid. En sekundær branngrav sør for steinleggingen. Noe vest for midten av steinleggingen er funnet en plyndret grav med tre glassperler og noe brent bein. Et hulrom i steinleggingen på 1,84 x 0,8 m orientert nord-sør som trolig viser omrisset av en ubrent grav. Funn: A) barre av gull fra sen romersk jernalder/folkevandringstid. B) flattrykt kulrformet mosaikkperle av blågrønt, translucent glass dekorert med gule og hvite glasstråder, c) konisk perle av lysegult, opakt glass med rødlig marmorering, d) 5 tønneformede perler av oransje, opakt glass, e) 2 tønneformede perler av grønt, opakt glass f) buttnakket trinnøks av grønnstein g) brente bein hvorav 230 g fra sekundær branngrav sør for steinleggingen, h) klump av keramikk, i) fragment av sølvmynt fra 1767. Funn av brente bein i steinleggingen som stammer fra en eller flere branngraver. Herfra også funn av slaggbiter, keramikkskår og brent leire, som sannsynligvis stammer fra den eldre bosetningen. Rimelig å datere branngraven til etter steinleggingen, da beina ligger helt i utkanten og utenfor denne. Gravfelt med en rundrøys og to flatmarksgraver, hvorav den ene er en båtgrav. Rundrøysen kan sannsynligvis dateres til yngre romertid eller folkevandringstid. Båtgraven stammer sannsynligvis fra merovingertid eller vikingtid, og samme datering på den andre flatmarksgraven (Hafsaas 2007).

S6810: Hengesmykke av gull, datert til yngre romertid, funnet på Prestegården (gnr. 27), Avaldsnes s. og p.

7. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 14712.

8. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 65615.

10. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 72134.

11. Gravhaug, "Kjellerhaugen"- datert til jernalder. (NF: 345; Christie 1842: 332)

12. Bautastein, "Jomfru Maria Synål"- datert til jernalder. (NF: 342).

13. Bautastein- datert til jernalder. (NF: 342).

Forholdet til gravminner: Kirkestedet ligger i et landskap med mange kulturminner og arkeologiske spor av ulik karakter. Inne på selve kirkegården står det rester etter det som kan ha vært en stjerneformet steinsetting (Myhre 2005: 9). Av disse står kun to av bautaene i dag. Den ene kalt Jomfru Marias synål er den største bevarte bautasteinen i Norge fra forhistorisk tid, med en høyde på 7,2 m. Steinen skal ha båret den nå forsvunne innskriften "Mikjall Mariu næstr" (Hærnes 1999: 121- 24). Den andre bautasteinen sprakk da prestegården brant i 1698, men skal ha vært 15 alen høy, altså 9,2 m (ibid.: 125). Like nordnordøst for kirken ligger rester etter en stor

gravhaug fra yngre romertid, kalt Flagghaugen. Denne skal ha vært 43 m i diameter og ca. 5 m høy (Hærnes 1997: 98). Sør for kirken ligger Kjellerhaugen eller Kuhaugen. Dette er en ødelagt og plyndret gravhaug, som en gang skal ha vært svært stor, men vi kjenner ikke eksakt dens opprinnelige mål (Christie 1842: 332). Noe sørvest for kirkestedet er det en ganske lav fjellrygg, kalt Kongshaugen eller Dåpshaugen. Her er det funnet spor etter flere graver fra både eldre og yngre jernalder. Her ligger en steinlegging fra eldre jernalder, med to sekundærgraver. Her ligger også et gravfelt med en rundrøys og to flatmarksgraver, hvorav den ene er en båtgrav.

Rundrøysen er sannsynligvis fra eldre jernalder, mens båtgraven og den andre flatmarksgraven stammer fra yngre jernalder (Hafsaas 2007). Det ligger to gravfelt på Klaksholmen og Lahamar nord for kirken, nede ved sjøkanten. På en holme kalt Bjønnholmen i sjøen like nordvest for kirken ligger en gravrøys på høyden. Bak Kongshaugen ligger ytterligere to gravhauger. Den ene nede ved sjøen er lite synlig, mens den andre er mer markert i terrenget, like ved veien som fører til kirkestedet. På Nora Velde, som en gang kan ha vært en del av Avaldsnes-gården, ligger en liten rundhaug.

Forholdet til ferdselsårer: Kirkestedet er lokalisert på et høydedrag like ved Karmsundet, ca. 90 m avstand til sjøen i retning nordøst. Her er avstanden ca. 140 m ned til Klaksholmsvika i nord, og ca. 220 m i retning nordvest. Kirkestedet ligger altså svært nær Karmsundet, med god utsikt over leden i flere retninger. Fra Avaldsnes er det mulig å kontrollere sjøferdselen gjennom sundet, i selve hovedleden langs norskekysten.

Forholdet til gårdsgrenser, tun og tingplass: Vi kjenner ikke det forhistoriske tunets eksakte plassering, men det er som før nevnt gjort arkeologiske funn på dagens parkeringsplass like ved kirken, som indikerer at den har vært her. Tegninger og malerier fra 1700- og 1800- tallet av det historiske prestegårdstunet bekrefter en slik plassering like sør for kirken (Fig.4.2).

Fig. 4.3. Maleri fra 1738 av Johs. Rasch som viser forholdet mellom Olavskirken og prestegården før den brant i 1698 (etter Lidén 1999: 145).

På Avaldsnes har også vært et middelaldersk tingsted, kjent fra et lagtingsmøte på Avaldsnes, fra juni 1322 (DN I nr. 168; RN IV nr. 169).

Henvendelse: Kirkestedet på Avaldsnes ligger høyt og fritt, ca. 22 m.o.h. Det er kun Kongshaugen som begrenser utsyn og innsyn noe i øst, og en kirke uten det nåværende dominerende tårnet ville ikke hatt samme fremtredende plassering i landskapet fra denne retningen. Selv om det er godt innsyn og innsyn til og fra kirkestedet i alle retninger, gjør plasseringen på kanten at et platå, som heller mot sjøen, det klart at kirkestedet hovedsakelig henvender seg mot Karmsundet. Kirkestedet er synlig på en lang strekning av hovedledet, inkludert Bøvågen i vest. Kirkestedet har en såkalt ”på kanten”-plassering i forhold til kriteriene i Gansums visuelle landskapsanalyse (Gansum et al.1997: 15).

Fig. 4.4. Kirkestedet på Avaldsnes. Bildet er tatt mot sørøst fra kirkestedet på Bø, med Bøvågen i forgrunnen. Foran kirken ligger gravfeltene på Lahammar og Klaksholmen. (Foto: C. Haug, 2009)

Samlet vurdering: Plasseringen av kirkestedet, strategisk plassert i forhold til seilingsleden, gjør at stedet også er svært godt synlig, særlig fra Karmsundet. Stedet henvender seg dermed tydelig mot den gamle hovedferdselsåren. Stedet er synlig på lang vei fra flere kanter, både fra sundet, fra fastlandet på andre siden, og i flere retninger innover på Karmøy. Selve stedet må ha gitt selv den første, trolig beskjedne kirken en monumental karakter. Her ble kirken plassert i et landskap som alt var rikt på hedenske kulturytringer, både inne på det som ble kirkegården og på stedet for det gamle tunet. I tillegg er det mange gravminner rundt kirkestedet i både geografisk og visuell nærhet. Kirkestedet ble anlagt i klar tilknytning til prestegårdstunet, og trolig dermed til tunet på den tidligere kongsgården. Stedet har også vært tingplass med en fortsatt sentralfunksjon i middelalderen, en funksjon som kan gå lenger tilbake ut fra navngivingen av skipreiden og administrasjonen av denne.

Bø kirkested

Gårdsnavn: Bø

Gårdsnummer: 146
Bruksnummer: 9 og 10
Utskiftningskart: sak 4/1886
Andre kilder: Nei

Nevnt første gang: I forbindelse med biskop Arnes besøk på Karmøy i 1301, hvor prestenes regnskap over kirkene på Avaldsnes, Bø, Torvastad og Åkra er opptegnet (DN IV nr. 50; Fyllingsnes 2000: 103).

Nedlagt eller flyttet: En gang mellom 1300-tallet og 1563 gikk steinkirken ut av bruk og forfalt gradvis (Fyllingsnes 2000: 104). Det har senere ikke stått kirke her.

Navn på kirkested og tolkning: Navnet Bø kommer av gno. *bær*, i betydningen ”gård”. De usammensatte Bø-navnene blir særlig brukt om store, sentrale gårder (Olsen 1934: 30; Særheim 2007: 43f).

Lokalisering: Kirkestedet ligger på den nordøstre delen av Karmøy ved den indre skipsleden, ca. 1,5 km nord for kirkestedet på Avaldsnes og i visuell forbindelse med dette. Stedet er lokalisert på en østsørøst- gående rygg mellom Bøvatnet i nord og Bøsjøen i sør. Fra kirkestedet skråner terrenget nedover mot Karmsundet og Bøvågen i sør og øst.

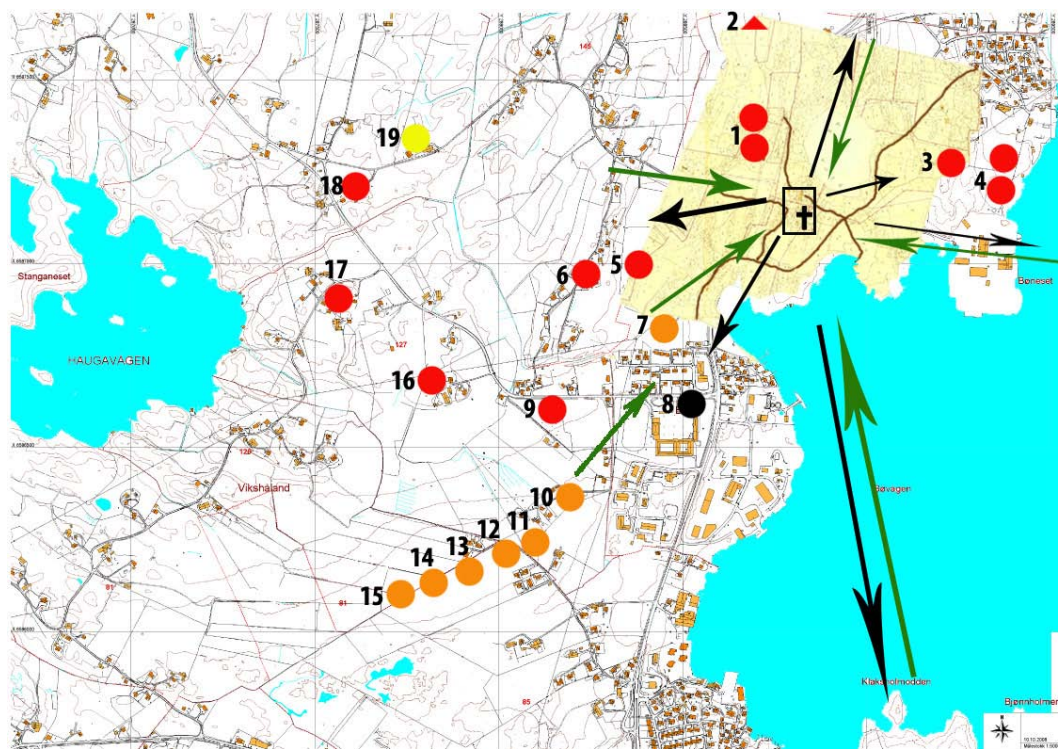
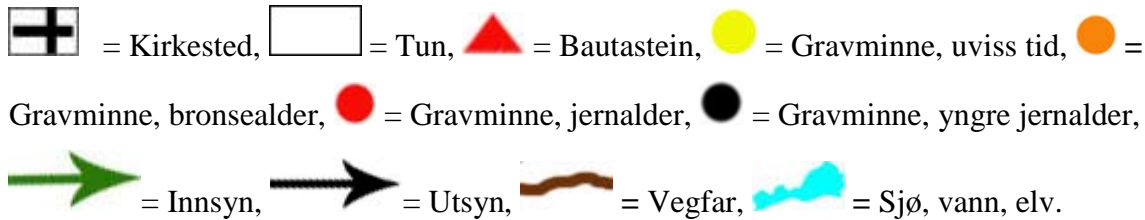

Fig. 4. 5. Oversiktskart over kirkestedet på Bø. Målestokk: 1: 5000 (Kart: C.Haug, 2008).

Symbolnøkkel:

1. To gravminner sammen; en gravhaug og en steinsetting- datert til jernalder. Askeladden id: 44408.
2. Bautastein- datert til jernalder. Askeladden id: 34372.
3. Gravrøys- datert til jernalder. Askeladden id: 65604.
4. To gravhauger- datert til jernalder. Askeladden id: 34373.
6. Gravhaug, "Pighaug"- datert til jernalder. Askeladden id: 4880. Ligger på Øvrabø.
7. Gravhaug, "Knaghaug"- datert til bronsealder (periode 3) og sekundærgrav- datert til eldre jernalder (eldre romertid). Askeladden id: 44408. Båtformet steinsetting i bunnen av haugen. Funn **B5046**: Bronsesverd av sjelden form, type Müller, bronsealder 89. Funn **B5754**: Berlokk av gull, av type RYGH. Fig. 283. Funn **B6050**: Bruddstykke av romersk bronsefat, av type RYGH, fig. 349. Funn **B6083**: Butnakket trinnøks (Hauken 1995: 45; Hærnes 1997: 94f; Myhre 1995: 28; NF: 349; Bendixen 1877: 12).
8. Skipsgrav, "Grønhaug"- datert til yngre jernalder (880-950 AD). Askeladden id: 72135. Funn **B5758**: **a**) Skår av klart, grønnlig glass, ornert med påsmeltet tråd av samme farge. **b**) Stykker av ringer av tre. **c**) en enkelt stav av trekar. **d**) to bruddstykker av en dreiet treskål utvendig ornert med inndreiede dobbeltlinjer. **e**) to sammenhengende bronseringer dannet av glatt, rund streng uten synlig sammenføring. **f**) bruddstykke av voks. **g**) større og mindre stykker av tøy: tekstiler: ullstoff av god kvalitet i toskaft av rødbrun farge, ullstoff grovere vevd i rødbrun farge, grovt ullstoff vevd i firskaft i gråbrun farge, grovt stoff av hamp i firskaft, biter av billedvev med figurer, rester av dyne og pute. **h**) En betydelig mengde fjær og dun. **i**) Stykker av båt av eik samt åreblad av furu. **k**) Ubrente menneskeknokler (Bendixen 1877: 12; Schetelig 1902: 8-10; Rønne 1995: 73; Opedal 1998: 70- 74).
9. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 72133.
10. Gravhaug- datert til bronsealder. Askeladden id: 4901. Bendixens haug nr. 4.
11. Gravhaug, "Guttormshaug"- datert til bronsealder. Bendixens haug nr. 5. Askeladden id:34378-1. Funn **C566**: sverd av bronse. Funn **C567**: fragmenter av dolk av bronse. Funn **C568**: dopsko. Funn **C569**: to dobbeltknapper av bronse, samt biter av en tredje. Funn **C570**: **a**) Stykker av en spenne av bronse. **b**) tekstilfragment (Myhre 1995: 28).
12. Gravhaug, "Prinsahaug"- datert til bronsealder. Askeladden id: 34378-3. Bendixens haug nr. 11. bladgull: B1616. Datert til bronsealder, ca. 1500 BC. Armring av gull: B1893, Datert til bronsealder, ca. 1000 BC- funnet i Bendixens haug nr. 11.
13. Gravhaug, "R6"- datert til bronsealder. Askeladden id: 34378-4.
14. Gravhaug, "R7"- datert til bronsealder. Askeladden id. 34378-5.
11. tom. 15. Reheia. Gravhauger. Ask: 34378. (NF: 346f).
16. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 34357.
17. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 14710.
18. Gravhaug datert til jernalder. Askeladden id: 14704.
19. Haug- datert til uviss tid. Askeladden id: 72118.

Forholdet til gravminner: Det er ingen gravminner i umiddelbar nærhet til historisk tun og kirkestedet på Bø. Dersom man beveger seg litt lenger bort fra selve kirkestedet, er det imidlertid mange gravminner som er i visuell kontakt med kirkestedet. På et høydedrag nordøst for kirkestedet ligger en gravrøys fra jernalder, og noe øst for denne ligger to gravhauger nede ved Karmsundet, men uten visuell kontakt med kirkestedet. Ca. 240 m nordvest for kirkestedet ligger nok en gravhaug og en steinsetting. Ca. 500 m nord for kirkestedet står en ca. 0,6 m høy bautastein. Sørvest for kirkestedet, i en avstand på ca. 550 m, ligger det en storslått skipsgrav kalt

Grønhaug. Skipsgraven og kirkestedet er i god visuell forbindelse med hverandre. På Bø ligger også Knaghaug fra bronsealder, godt synlig ca. 430 m sørvest for kirkestedet. I haugen er det også funnet rikt gravgods fra en sekundærbegravelse fra eldre jernalder. Videre er det en rekke spredte gravhauger fra jernalder i terrenget vest for kirken. På Øvrabø, tydelig utskilt fra gården Bø, ligger to gravhauger fra jernalder vest for kirkestedet, samt fem gravhauger på nabogårdene Haugo øvre og Haugo nedre. I sørvest ligger også det massive gravfeltet Reheia eller Blodheia, med hauger hovedsakelig fra bronsealder. Dette ligger riktignok i så mye som 1 kms avstand fra kirkestedet, men allikevel med god synsforbindelse. Gravfeltet har opprinnelig hatt 40-50 gravhauger, hvor de største gravhaugene er fra bronsealder, og hvor feltet er blitt utvidet med mange mindre hauger i eldre jernalder. Dette feltet ligger under gårdene som i dag utgjør Bø, Haugo, Utvik og Lande (Skadberg 1950: 9). Dette er de gravminnene som er avmerket på fig. 4.4. ovenfor, men gårdene Nordbø og Gunnarshaug bør også, som jeg skal vise, vurderes i forhold til gården Bø, begge rike på gravminner. På Nordbø ligger to gravhauger datert til yngre jernalder, mens fire gravhauger er datert til jernalder generelt. På Gunnarshaug ligger den rike skipsgraven Storhaug fra yngre jernalder, og i tillegg en rundrøys og ni gravhauger fra jernalder, hvorav fire nå er fjernet.

Forholdet til ferdselsårer: Kirkestedet ligger i nær tilknytning til Karmsundet og Bøvågen; også dette med en svært utadvent plassering i forhold til skipsleden. Plasseringen på en rygg, hvor terrenget så avtar i høyde mot sjøen, gir stedet en monumental virkning i forhold til leden. På jordsskiftekartet fra 1886 går det vei fra tunet og kirkestedet ned til sjøen ved Bøvågen, og understreker sjøforbindelsen.

Forholdet til gårdsgrenser, tun og tingplass: Kirkestedet ligger i nær tilknytning til det historiske tunet, slik det fremgår av jordsskiftekartet fra 1886. Tunet ligger høyt og fritt ca. 20 moh. Kirkestedet ligger sentralt på den nåværende gården Bø, men også i det større gårdsvaldet den sannsynligvis har inngått i da kirkestedet ble anlagt (se kap. 5, fig. 5.4).

Det er ingen kjent/dokumentert tingplass her.

Henvendelse: Kirkestedet på Bø henvender seg både til tunet og mot Bøvågen. Det ligger i en høyde av ca. 20 m.o.h., hvor innsyn og utsyn begrenses av et høydedrag i øst. Kirkestedet ser slik ut til å henvende seg mot en mer begrenset del av Karmsundet enn kirkestedet på Avaldsnes, men likevel med forholdsvis god utsikt i alle himmelretninger. På samme måte som

kirkestedet på Avaldsnes, har kirkestedet på Bø det Gansum kaller en ”på kanten”-plassering (Gansum et al.1997: 15).

Fig. 4.6. Kirkestedet på Bø. Bildet er tatt mot sørøst, og viser Bøvatnet i forgrunnen, mens Karmsundet kan skimtes til venstre for høyden. (Foto: E. Søyland, 2009)

Samlet vurdering: Kirkestedet på Bø er plassert forholdsvis høyt i terrenget, i nær tilknytning til det historiske tunet, og sentralt plassert i gårdsvaldet. Denne lokaliseringen gir svært godt innsyn og utsyn i mange retninger, men likevel mest rettet mot Bøvågen og nordre deler av Karmsundet. Det er mange gravminner på Bø, men likevel ingen i umiddelbar nærhet til kirkestedet, med de nærmeste gravminnene finnes i en avstand av ca. 240 m. Til gjengjeld er det god visuell forbindelse.

Torvastad kirkested

Gårdsnavn: Torvastad

Gårdsnummer: 131

Bruksnummer: 35

Utskiftningskart: 3/1898

Andre kilder: Nei

Nevnt første gang: I 1301, i forbindelse med Stavanger biskopens besøk på Karmøy, hvor prestenes regnskap over kirkene på Avaldsnes, Bø, Torvastad og Åkra er opptegnet (DN IV nr. 50; Fyllingsnes 2000: 105).

Nedlagt eller flyttet: En forfallen stavkirke ble på begynnelsen av 1600-tallet revet, og erstattet av en ny kirke i 1634/ 1635. Denne trekirken ble i 1880 erstattet av kirken som står i dag. Disse kirkene har sannsynligvis stått på samme sted, uten at vi kjenner den nøyaktige plasseringen. Kirken som ble revet på 1600-tallet, er sannsynligvis den kirken som nevnes i 1301. Det er lite sannsynlig av det ble bygd ny kirke etter 1350 på grunn av det store folketapet i senmiddelalderen (Fyllingsnes 2000: 105).

Navn på kirkested og tolkning: Den tradisjonelle tolkningen av navnet er at det er en sammensetning av mansnavnet *Torfi* og etterleddet –stad (Olsen 1934: 34; Rygh 1901: 257; NG: 407; Fyllingsnes 2000: 153). I en god del tilfeller der Rygh og Olsen har regnet med personnavnforledd, synes en sammensetning med et naturemne eller naturnavn å passe bedre (Særheim 2006: 164). Stedsnavnforskeren Inge Særheim mener dette gjelder Torvastad, som kan ha bakgrunn i torvskjæring. I så fall er det sammensatt med gno. *torf* n. ”torv” (Særheim 2006: 170; 2007: 238).

Prestegården, ca. 200 m nord for kirkestedet og det gamle tunet, heter Hovland. Denne er nå vedtaksfredet med bygninger fra 1800-tallet, På Hovland ligger også en uavklart gravhaug fra jernalder. Hovland har ut fra plasseringen sannsynligvis en gang vært en del av gården Torvastad. Navnet er sammensatt av hof og –land, som kan bety gudehov, gudetempel eller gard. Navnet blir vanligvis satt i sammenheng med gamle kultsteder (Særheim 2007: 108f). Olsen hevder at gårder ved navn Hovland har lokal forbindelse med et hov, og at det dermed må ha vært et hov i umiddelbar nærhet (Olsen 1915: 163f).

Lokalisering: Kirkestedet er plassert på en høyde i terrenget, ca. 23 moh, på den nordvestre delen av Karmøy, med det åpne havet i vest. Stedet er også svært godt synlig på lang avstand. Det er flere mindre høydedrag i terrenget rundt. I vest er det godt utsyn over havet på vestsiden av Karmøy. Her skråner det nedover i ujevnt, knausete terreng mot havet. I øst er det flatt jordbrukslandskap, hvor det er godt utsyn et stykke. I nord blir terrenget noe høyere, slik at

kirkestedet mister noe av sin monumentalitet i denne retningen. Det samme gjelder i sørvestlig retning fra kirkestedet, men i noe mindre grad.

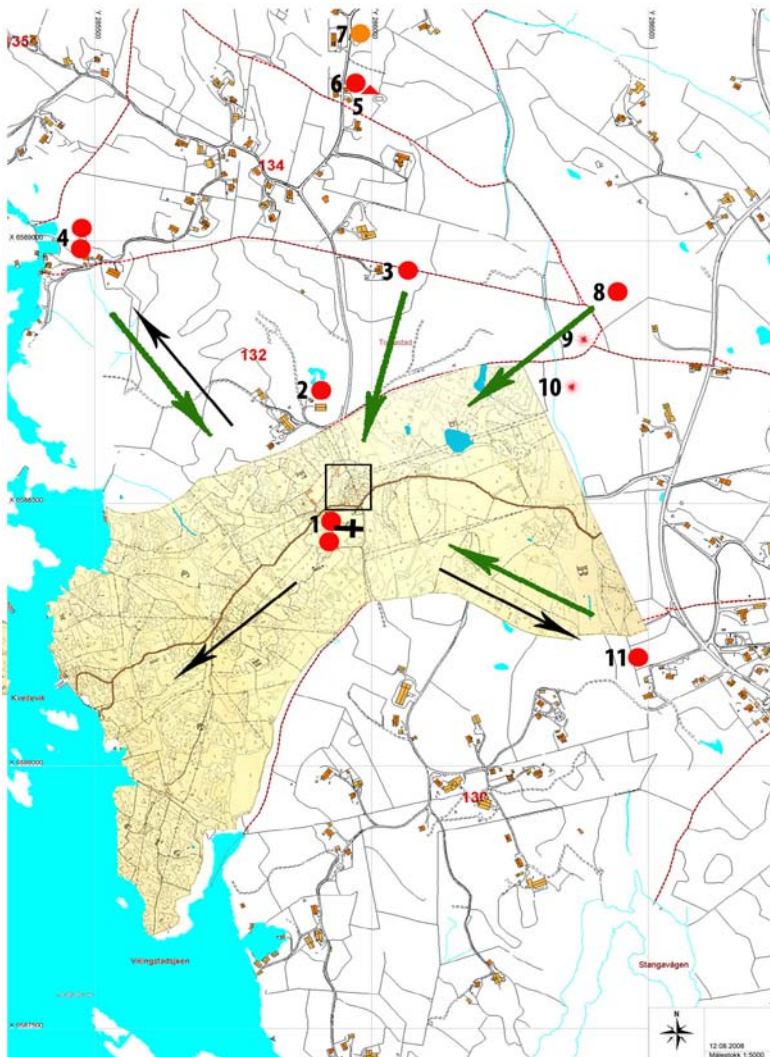
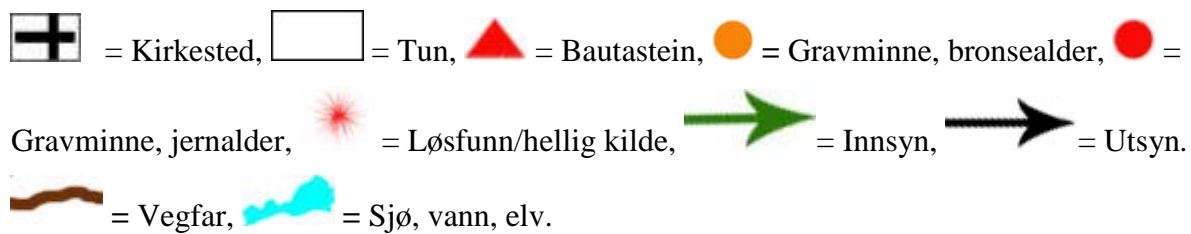

Fig. 4.7. Oversiktskart over Torvastad kirkested. Målestokk: 1: 5000 (Kart: C. Haug, 2008).

Symbolnøkkel:

1. To gravhauger- datert til jernalder. Askeladden id: 24532. (NF: 348).
2. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 44415.
3. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 4897.

4. To gravhauger- datert til jernalder. Askeladden id: 65159.
5. Bautastein- datert til jernalder. Askeladden id: 53393-2.
6. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 53393-1 (NF: 348).
7. Gravhaug, "Håvardshaugen"- datert til yngre bronsealder. Askeladden id: 43627. Funn **B6129**: ornert gravhelle av kloritskifer. Hellen kan være del av en opprinnelig reist bautastein som alt i førkristen tid ble ødelagt og brukt som dekke over graven (NF: 349; Myhre 1995: 31).
8. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 54168. (NF: 348)
9. Løsfunn- gullring, datert til jernalder. Askeladden id: 44413.
10. Hellig kilde- datert til jernalder. Askeladden id: 65610.
11. Gravhaug- datert til jernalder. Askeladden id: 4898. (NF: 348).

Forholdet til gravminner: Like ved kirkestedet er to gravhauger fra jernalder. Nordvestdelen av disse haugene ligger innenfor den nåværende kirkegården. På kartet er også avmerket en tradisjonslokalitet, kalt Olavskilden, knyttet til sagn om kristningskongen Olav den Hellige. En jernalderhaug ligger ved prestegårdstunet på Hovland, ca. 460 m nord for kirkestedet. Det er også gjort et løsfunn av en gullring på Hovland, nordøst for kirkestedet. På Grønningen ligger to gravhauger ca. 650 m nordvest for kirkestedet. På Skjøllingstad står en gravhaug fra jernalder, med en bautastein på toppen, i en avstand på ca. 860 m fra kirkestedet i nordlig retning. På Skjøllingstad ligger også Håvardshaugen fra bronsealder. Det ligger en gravhaug fra jernalder på Håland, ca. 730 m nordøst for kirkestedet. Ca. 550 m sørøst for kirkestedet ligger en jernalderhaug på gården Vikingstad. Alle de nevnte gravminnene er i visuell kontakt med kirkestedet, men altså i en viss distanse og ingen umiddelbar nærhet, imellom en halv og én kilometers avstand fra det historiske tunet.

Forholdet til ferdselsårer: Kirkestedet på nordvestsiden av Karmøy er lokalisert ca. 350 m fra havet. Med sin plassering på en høyde ca. 23 moh, er det meget godt utsyn over havet og den ytre leden. Det er likevel ikke visuell forbindelse til hele sjølinjen i vest, grunnet ujevnt, skrånende terreng. På jordskiftekartet fra 1898 går det vei fra kirkestedet og tunet ned og ned til sjøen i vest, noe som forsterker inntrykket av nærhet.

Forholdet til gårdsgrenser, tun og tingplass: Kirkestedet ligger like ved det historiske tunet på gården Torvastad, slik det kommer frem av jordskiftekartet fra 1898. Det ligger også sentralt til på gården, og i det gamle gårdsvaldet (se kap. 5).

Henvendelse: Kirkestedet har i likhet med Avaldsnes og Bø en "på kanten"-plassering, med utsikt i flere retninger, men som samtidig henvender seg til et nærområde. Dette gjelder både det gamle tunet like nord for kirkestedet, og et jordbruksområde like øst. Dette tyder på en bevisst plassering i forhold til tunet, samtidig også på en strategisk plassering med utsikt over meget lang

avstand i øst, og dessuten godt synlig for sjøfarende på den ytre leden. Forbindelsen mellom havet og kirkestedet vises også av den gamle veien som gikk mellom disse, men terrenget er imidlertid kupert, uten god forbindelse til sjølinjen hele veien. Det er bare i nord og sør at innsyn og utsyn blir vesentlig blokkert av varierende høyder i terrenget.

Fig. 4.8. Kirkestedet på Torvastad, sett mot sørvest, med sjøen synlig til venstre i bildet.
(Foto: C. Haug, 2009)

Samlet vurdering: Kirkestedet er anlagt nær det historiske tunet, som er plassert høyt og synlig i terrenget. Det er innsyn og utsyn særlig i vest og øst. Jeg vurderer det som mest sannsynlig at stedet skulle ha oversikt over sjøfarende fra vest, og også bli sett. Det er mange gravminner i visuell kontakt med kirkestedet, inkludert graver under og like ved kirkegården, og videre flere gravhauger på nabogårdene som kan vært utskilt fra gården Torvastad.

Sammendrag

De tre kirkestedene i Avaldsnes skipreide er forholdsvis konsentrert til nordre del av skipreiden. De ligger ganske nær hverandre, hvor Avaldsnes og Bø kirkested begge er plassert på høydedrag på hver sin side av Bøvågen, ikke mer enn ca. 1,5 km fra hverandre, begge strategisk plassert i forhold til skipleden. Torvastad kirkested ligger ca. 3 km fra Bø og ca. 4 km fra Avaldsnes, men dette henvender seg til den ytre leden. Det er mange fellestrekk i kirkestedenes plassering. Alle er plassert i tilknytning til de historiske gårdstunene. Et annet fellestrekk er en strategisk plassering i forhold til skipleden, i form av sjøen eller havet. Det er godt utsyn og innsyn i forhold til dette, med veier fra kirkestedet til sjøen. Plasseringen gjør at de fremtrer som dominerende, monumentale og svært synlige steder, spesielt på Avaldsnes og Bø. For alle kirkestedene er det tallrike gravminner fra jernalder i synskontakt, men bare Avaldsnes og Torvastad har gravminner i umiddelbar nærhet av kirkestedet, inne på selve kirkegården. Bare Avaldsnes har tilknytning til historisk kjent tingplass, hvor Avaldsnes også ga navnet til skipreiden. Det er naturlig å se kirkestedene som tilknyttet gårdene og gårdsbebyggelsen.

Stangaland skipreide

Sør-Kornt eller senere Stangaland skipreide grenser til Avaldsnes skipreide i nord og Hetland skipreide i øst. Denne skipreiden er langt større i utstrekning enn Avaldsnes. Her var det et tjuetall flere gårder i høymiddelalderen, ca. 80 gårder mot ca. 57 gårder i Avaldsnes. Gårdene var imidlertid større i nord, med større landskyld og flere bruk på hver gård. Stangaland er allikevel ingen stor skipreide sammenlignet med skipreider lenger inne i Ryfylke (Bjørkvik 1999: 44). Skipreiden avrenses av havet i sør, øst og vest, og av et eid som stikker langt inn i landskapet i nord. Her var det tre kirkesteder i middelalderen, på Åkra, Ferkingstad og Falnes. Det er også en mulighet for at det kan ha vært kirke på Sandve, men dette er så usikkert at det ikke blir tatt med her. Åkra og Ferkingstad ligger på vestsiden av øyen mot havet, mens Falnes ligger helt sørøst på Karmøy.

Landskapet på Sør-Karmøy skiller seg fra nordre del av øyen, og kan deles inn i tre hovedsoner: heier, jordbruksområder og den omkringliggende kyststripen. De indre delene av Sør-Karmøy består hovedsakelig av utmarksområder. Fra utmarken er det glidende overgang til et jordbrukslandskap, som munner ut i den ytre kystlinjen på øyen. Kysten er uregelmessig, med en mengde bukter og vikar som bidrar til å skape betydelig topografisk variasjon. Bergkyst er den dominerende strandtypen på Karmøy, men avbrytes noen få steder av mindre sand- og

grusstrender, særlig på Åkra og Ferkingstad. De indre områdene av øyen er i dag preget av lynghei, vann, myr og noe skog. Her ligger de høyeste punktene på øyen, markant høyere enn det lavereliggende jordbrukslandskapet. Jordbrukslandskapet ligger slik som en sone mellom de indre heiområdene og ytterkysten. Denne sonen vider seg ut i vest og smalner til i øst, slik at kirkestedene Åkra og Ferkingstad ligger i det beste jordbruksområdet. Terrenget er jevnt over svakt skrånende eller flatt. De største sammenhengende jordbruksarealene finnes på vestre del av Karmøy, som preges av store og åpne landskapsrom. Den moderne bebyggelsen er hovedsakelig vendt mot sjøen og lokalisert i jordbrukssonen. Bebyggelseskonsentrasjonen i dag følger i stor grad riksvei 47, som følger kystlinjen langs hele søndre delen av Karmøy. ”Det Indre af Karmøen er, for saa vidt dette Prgld angaaer, for største Deel ubeboet...” (Kraft 1842: 62). Det er også typisk at gårdene på denne delen av Karmøy ofte er lange og rektangulære i formen, slik at gårdsområdene får en del av både kystsonen, jordbrukssonen og det indre, høyereliggende heiområdet.

Fig. 4.9. Oversiktskart over kirkestedene i Stangeland skipreide. Målestokk 1:157805. Kart fra Gislink (C. Haug 2009).

Åkra kirkested

Gårdsnavn: Åkra

Gårdsnummer: 15

Bruksnummer: Nei

Utskiftningskart: 6/1881

Andre kilder: Nei

Nevnt første gang: Kirkestedet er for første gang nevnt i 1301 i forbindelse med biskop Arnes besøk på Karmøy, hvor prestenes regnskap over kirkene på Avaldsnes, Bø, Torvastad og Åkra er opptegnet (DN IV nr. 50, Fyllingsnes 2000: 106).

Nedlagt eller flyttet: En kirke omtales som revet i begynnelsen av 1660-årene, og dette er sannsynligvis den samme kirken som nevnes i 1301. Kirkeregnskapene mellom 1620 og 1660 nevner reparasjoner av svaler, og det har altså dreid seg om en stavkirke. Den nåværende kirken er fra 1820, og stedet fungerer fortsatt som kirkested (Fyllingsnes 2000: 106).

Navn på kirkested og tolkning: Navnet Åkra kommer opphavelig av en flertallsform av åker: *Åkrar* (Særheim 2007: 2007). Det usammensatte *akr* ser overalt ut til å betegne et jordstykke som brukes eller har vært brukt som åker. På noen få steder finner Magnus Olsen en mulighet for å forstå *akr* som en hellig åker, brukt til gudedyrkelse (Olsen 1915: 211).

Lokalisering: Kirkestedet på Åkra ligger sørvest på Karmøy, lavt i terrenget i flatt lende, ca. 8 moh, midt i moderne tettbebyggelse langs hovedveien.

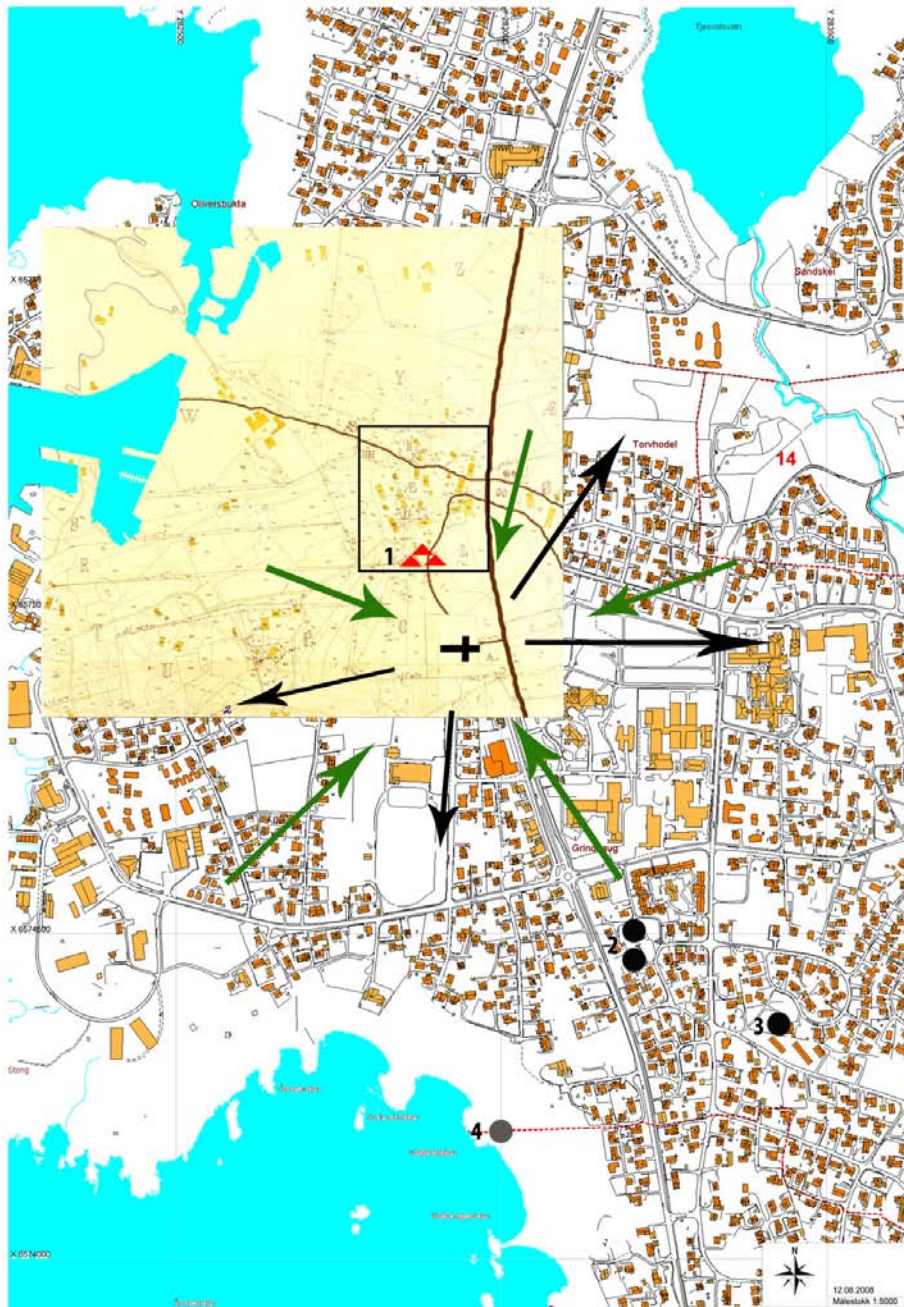

Fig. 4. 10. Oversiktskart over Åkra kirkested. Målestokk: 1: 5000 (Kart: C. Haug, 2008).

Symbolnøkkel:

 = Kirkested,
  = Tun,
  = Bautastein,
  = Gravminne, eldre jernalder,
  = Gravminne, yngre jernalder,
  = Innsyn,
  = Utsyn,
  = Vegfar,
  = Sjø, vann, elv.

1. 3 bautasteiner- datert til jernalder. Askeladden id: 33957.

2. To båtgraver- datert til yngre jernalder (materiale fra vikingtid, yngre romertid, folkevandringstid). Ask: 24057. Funn **S5315: a)** Stykker av sammensatt beinkam, hvor sideskinnene har strekornamenter. **b)** Terning av bein. **c)** Lite vektlodd av bly. Funn: **S6567: a)** 3 spillebrikker av horn, av type nærmest som Nicolaysen: Langskipet fra Gokstad, men uten noen ornamentlinje. **b)** Ca. 140 båtsaum av jern. **c)** Skjelettdeler av menneske og hest. Funn **S6888: a)** 2 ovale bronsespenner av typen R. 647, men med små faste knopper som på R. 648. **b)** Ca. 30 båtsaum av jern. **c)** Noen ubrente dyrebein, der i blant 4 tenner, formodentlig av hest (Opedal 1997: 98f). Funn **S5371 a-n):** Stykker av tveegget svert av j. av typen R. 505, sterkt forrustet. Stykker av spydspiss av j. nærmest som R. 529, forrustet men med ornamenter på falen. Stykker av minst 2 pilespisser av jern. 4 små jernomviklede trespisser. Beinnål, avflatet, hull i den ene enden. Remspenne av bronse, firsidet med bronseblikk til rembeslag. Bronsenål i to stykker, har visstnok hatt ring oventil som mangler. Bryne av kvartsitt i to sammenhørende fragmenter. Flatt, lite bryne av kvartsitt. Eiendommenlig klebersteinsstykke, hælformet, flatt på oppsiden. Fiskesøkk av sted med dobbelt fure, sl. R. 477. Stykker ubrent bein. Ca. 65 båtsaum. Funn **S5394 a-c):** Større remspenne av jern med nål av jern med nærmest rektangulær avlang ring. En del nærmest ubestemte jernfragmenter: stykker ildflint, stykker av sverdklinge og nagler.

3. Gravhaug, båtgrav- datert til yngre jernalder. Askeladden id: 61190. Funn **S5290 a-d):** tre bisselmunnbitt av jern og et ukjent, større antall båtnagler.

4. Gravhaug- datert til eldre jernalder (yngre romertid, folkevandringstid). Askeladden id: 53691. Funn **S8714: a)** bruddstykker av et leirkar av typen R. 361. **b)** skår av leirkar med sterkt asbestholdig gods, antagelig av spanformet type. **c)** samling brente bein (Hauken 1995: 50).

Forholdet til gravminner: Det er ingen gravminner i direkte tilknytning til kirkestedet, men det har stått tre bautasteiner ca. 120 m nord for kirkestedet i tilknytning til det historiske tunet. Om lag 450 m sørøst for kirkestedet, har det ligget et båtgravfelt fra vikingtid. På Mosbrunn ligger to båtgraver midt i en hage på et byggefelt, på en tydelig forhøyning i terrenget i et ellers flatt terreng. Disse må ha hatt klar visuell kontakt med kirkestedet. En tredje båtgrav ligger på Mehaug og skal nok ses i sammenheng med de to andre. På bakgrunn av gravgodset plasserer Arnfrid Opedal gravene henholdsvis i første del av 800-tallet, siste del av 800-tallet og vikingtid (Opedal 1997: 98f). Det er også funnet et kranuim som løsfunn, ca. 1 km sør for kirkestedet og kan stamme fra en grav. Videre er det en uavklart gravhaug fra jernalder ca. 620 m sør for kirkestedet, og i omtrent samme avstand sørøst for kirkestedet ligger en gravhaug fra folkevandringstid. Det er bautaene og båtgravene som det er mest aktuelle i forhold til kirkestedet, og som opprinnelig ville ha vært i god visuell sammenheng med kirkestedet.

Forholdet til ferdselsårer/kommunikasjonsårer: Åkrahamn ligger ca. 470 m vest for kirkestedet. Det er vanskelig å vurdere synskontakten mellom stedene, men det har neppe vært noen sterk visuell forbindelse, siden landskapet er såpass flatt. Når det gjelder ferdselen til sjøs, er det relativt stor avstand mellom kirkestedet og havnen, og kirkestedet ruver på ingen måte over denne ferdselsåren. På jordskiftekartet fra 1881 går det vei fra tunet til sjøen, og vei fra tunet forbi bautasteinene og til kirkestedet. Det er også en vei som går retning nord-sør forbi tunet og kirkestedet, som kan være en gammel og viktig ferdselsåre over Karmøy til lands. Denne sammenfaller i trasé med den moderne riksveien som går langs kysten på Karmøy.

Forholdet til gårdsgrenser, tun og tingplass: Det historiske tunet har ligget ca. 250 m nord for selve kirkestedet. Herfra er det god visuell forbindelse og i alle retninger for øvrig. Det ligger nå et kvartal like nord for kirken.

Det er et mulig tingsted ved kirkestedet på Åkra av usikker alder. Flaten rett nord for Åkra gamle kirke skal ifølge lokal tradisjon ha blitt kalt Tingvollen. Her stod det tidligere flere bautasteiner, like ved tunet på Åkra (Fyllingsnes 2000: 73).

Henvendelse: Bygninger og trær blokkerer i dag for utsyn fra kirkestedet, noe som gjør det vanskelig å rekonstruere visuelle sammenhenger. Uten trær og hus må det ha vært godt innsyn og utsyn i alle retninger over lang avstand. Kirkestedets beliggenhet i det flate landskapet kan knapt beskrives som monumentalt eller dominerende, men det har allikevel vært godt innsyn og utsyn i alle retninger sett bort fra vegetasjon og bebyggelse. Kirkestedet ser ut til å henvende seg i alle retninger; det Gansum kaller ”rundskue” (Gansum et al. 1997: 15), og det er ingen avgrensende elementer tilstede. Terrenget skråner imidlertid svakt oppover mot nord, og man kan skimte høydedrag mot øst lenger inne på øyen. Kirkestedet synes å ha henvendt seg til tunet på gården, og til ferdselsåren som går forbi kirkested og tun.

Fig. 4.11. Bilde av kirkestedet på Åkra tatt fra øst (Foto: C. Haug, 2009).

Samlet vurdering: Siden kirkestedet er plassert i flatt lende er det godt synlig i landskapet, men uten å være monumentalt. Kirkestedet har ”rundskue”-plassering, med henvendelse seg i alle retninger. Det er mulig at hovedveien eller tunet har vært spesielt viktige her. Kirkestedet ser ikke ut til å ha noen nær og direkte forbindelse med havet i vest. Det er bare noen få kulturminner på gården Åkra, hvor det nærmeste er tre bautasteiner nord for kirkestedet, i tilknytning til gamletunet. De viktigste kulturminnene er imidlertid to båtgraver på Mosbron sørøst for kirkestedet, og en tredje båtgrav på Mehaug.

Ferkingstad kirkested

Gårdsnavn: Ferkingstad

Gårdsnummer: 22

Bruksnummer: Nei

Utskiftningskart: 2/1866

Andre kilder: Fornminne kart av J. Neumann, 1842.

Nevnt første gang: Kirkestedet er ikke nevnt i bevarte dokumenter fra middelalderen, og det eldste belegget skriver seg fra 1563 (NLR III: 53, 56; Fyllingsnes 2000: 106).

Nedlagt eller flyttet: Kirken som nevnes i 1563 kan stamme fra tiden før 1350, siden det neppe var kirkebygging i senmiddelalderen. Det er usikkert hvor mange generasjoner kirker det har vært på Ferkingstad. På 1600-tallet ble det bygget ny kirke på stedet. Da det skulle reises ny kirke for Ferkingstad sogn ved midten av 1800-tallet ble den lagt til gården Kvilhaug lengre sør (Fyllingsnes 2000: 106).

Navn på kirkested og tolkning: Ferkingstad skal være en sammensetning av mannsnavnet *Farðegn* eller *Ferking* og -stad (Olsen 1934: 34; Rygh 1901: 67; NG: 384; Særheim 2007: 60).

Lokalisering: Kirkestedet på Ferkingstad ligger på Karmøys sørvestre del, ved åpent hav i vest, ca. 2,9 km sør for kirkstedet på Åkra. Terrenget rundt kirkestedet er forholdsvis flatt, plassert på en lavtliggende, tørr avrundet forhøyning omkranset av innmark og beite, med vei langs kirkegårdens sørvestre side. I nord er det noen koller, mens det er flatt i vest. I sør skråner terrenget oppover mot et høydedrag med berg som bryter seg frem gjennom torvlaget. I øst er landskapet flatt et stykke, før det ender i noen høydedrag lengre unna med høydedraget Himmelsberg i sørøst.

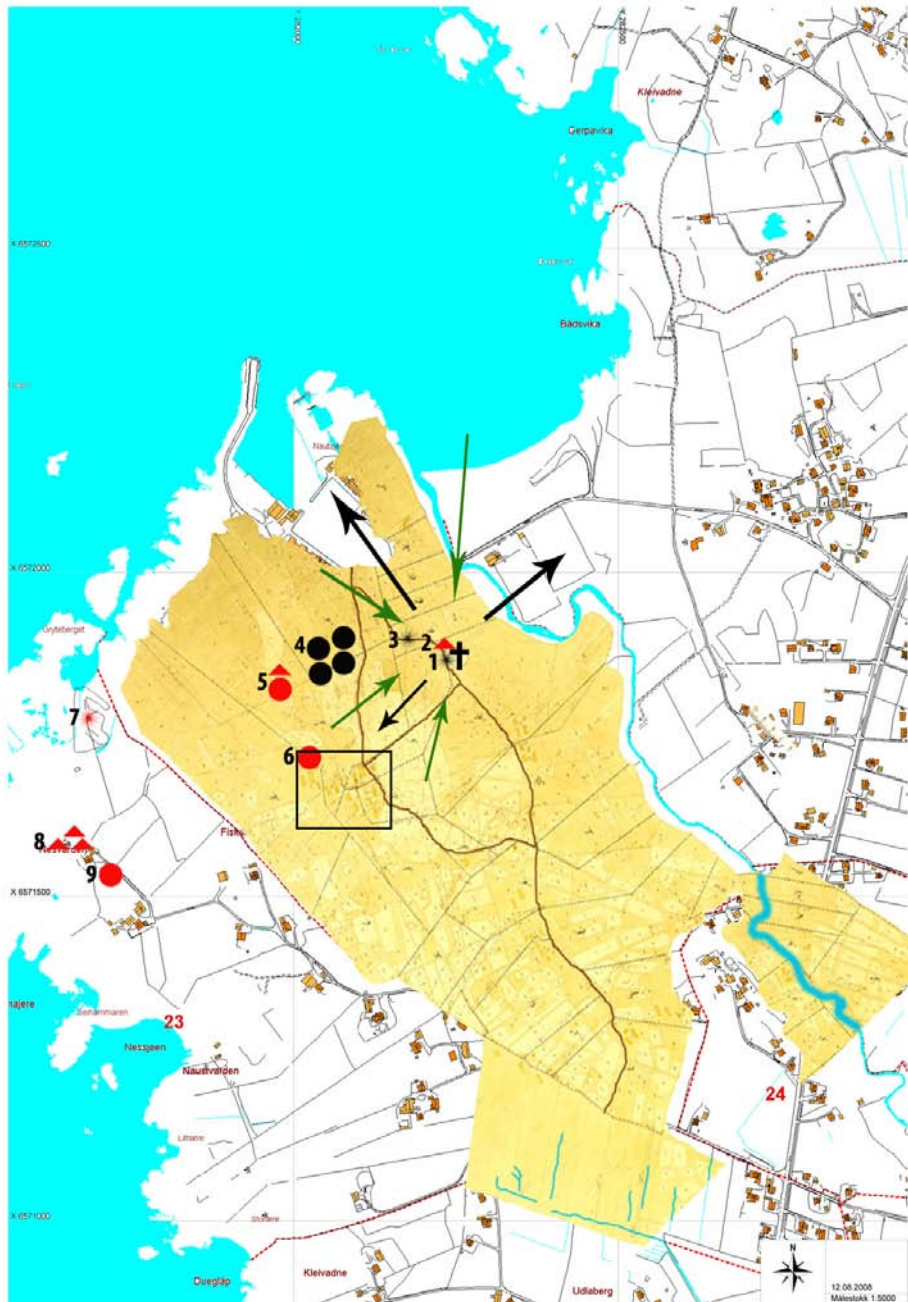

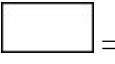

Fig. 4.12. Oversiktskart over kirkestedet på Ferkingstad. Målestokk: 1: 5000 (Kart: C. Haug, 2008).

Symbolnøkkel:

- = Kirkested, = Tun, = Bautastein, = Gravminne, jernalder, = Gravminne, yngre jernalder, = Løsfunn, jernalder, = Løsfunn, yngre jernalder, = Innsyn, = Utsyn, Vegfar = , = Sjø, vann, elv.

- 1:** Løsfunn datert til yngre jernalder (merovingertid). Askeladden id: 24058-2. Funn **S3854:** liten, oval spenne av bronse, av type Berdalspenne.
- 2:** Bautastein av ukjent alder. Askeladden id: 24058-1. Reist i kirkegårdens nordvestre hjørne. Skal tidligere ha ligget utenfor kirkegårdsmuren på vestsiden av leet.
- 3:** Løsfunn- datert til yngre jernalder (vikingtid). Askeladden id: 65537. Funn **S8127:** oval bronsespenne med dobbelt nålefeste av typen R. 648. Funn **S8426:** Oval bronsespenne av typen R. 648. Dette er parspenner til S8127.
- 4:** Samling av 4 flatmarksgraver, derav en båtgrav- datert til yngre jernalder (merovingertid) og et løsfunn- datert til eldre jernalder (folkevandringstid). Askeladden id: 61144. Funn **S3850:** **a)** enegget sverd av jern, antagelig som R. 498. **b)** stort spyd av jern. Lansespiss av jern, muligens Solberg type V. 2 (R520). **c)** 8 pilespisser av jern, synes stå nær R. 539. **d)** en sigd av jern. Skaftdelen er som R. 386. **e)** 4 små fragmenter av en med små jernstifter sammensatt smal beinkam. Langs rygg og underkant ornert med innrissede linjer. **f)** bruddstykker av et smalt skiferbryne. **g)** fragment av jern, muligens skaffet til en kroknøkkel. **h)** to jernfragmenter med uviss funksjon. **i)** to fragmenter av jern, muligens del av øks. Funn **S3851:** Fragment av bryne av grå skifer med rektangulært tverrsnitt, knekt og skadet. Stammer fra en ødelagt branngrav med rester av brent bein og trekull (Rønne 1995: 73). Funn **S3852:** **a)** fragment av en liten, oval spenne av bronse, som viser et dyr sett ovenfra og to føtter fremover mot øynene. **b)** lite, flatt, rundt snellehjul av kleber, svart hvelvet på oversiden, av grå kleberstein, med rett basis, hvelvet topp og krumme sideflater. **c)** fragmenter av et bolleformet leirkar. **d)** 3 pilspisser. **e)** 70-80 klinknagler. **f)** forrustede jernstykker, uten nærmere bestemmelse. **g)** fragment av et bryne, ganske lite. **h)** 4 fragmenter brent bein, to biter trekull. **i)** 5 jernfragment, muligens tilhørende skrin eller kiste. **k)** 4 spiker av jern, to løse og to spiker rustet sammen med hverandre og en klingnagle til en klump. Spikerfragmenter: en korrosjonsklump med spissen av en spiker. En korrosjonsklump med fastrustet bit brent bein, inneholder spikerstilk. Rektangulært jernfragment som inneholder to spikerstikker. Et randskår av et buket leirkar med svakt utoverbrettet, avrundet og ikke fortykket rand, meget kort hals og kraftig utsvundet skulder/ buk. Sannsynligvis har dette vært en brent båtgrav med to begravelser, en mann og en kvinne. Graven har sannsynligvis hatt haug, men den kan ha blitt fjernet ved dyrking av marken. Funn: **S4260.** **a)** fugleformet bronsespenne, dekorert med to sirkler på ryggen ved største bredde og to rekker ribb- beinslignende linjer ned mot halen. Spennen har et lite, gjennomgående hull på halsen, like nedenfor nålholderen på baksiden. **b)** 15 hele og flere ødelagte fragmenter av perler av glass. **c)** to stykker av sigdblade av jern. To sammenpassede fragmenter av sigdblade av jern. **d)** to perler av bronse. **e)** fem fragmenter av jernten med rektangulært tverrsnitt, muligens av en ring. **f)** et tilnærmet trekantet fragment av korrodert bronse og jern med noe fastkorrodert brent bein. Det er et lite hull i bronzen, kanskje dette er en sammensmeltet bronseperle? Funn **S7955** (løsfunn): liten gullbarre rimeligvis fra folkevandringstid, men kan kanskje også være fra bronsealderen.
- 5.** Bautastein og (lav, halvsirkelformet voll) rester etter steinsetting/gravhaug (gårdsanlegg)- datert til jernalder. Askeladden id: 33958.
- 6.** Gravhaug, "Ferkingshaug"- datert til jernalder. Askeladden id: 64807.
- 7.** Steinlegging (tre naust, båtstø, vei)- datert til jernalder. Askeladden id: 61137-6.
- 8.** 3 bautasteiner- datert til jernalder. Askeladden id: 4465.
- 9.** Flatmarksgrav- datert til jernalder. Askeladden id: 14288.

Forholdet til gravminner: I nordvestre hjørne av kirkegården er det reist en bautastein, som tidligere skal ha ligget like utenfor kirkegårdsmuren. Det er funnet en oval bronsespenne i kirkegårdsmuren, og i tillegg gjort et løsfunn av to ovale bronsespenner fra vikingtid på flaten i vest for kirkestedet, ca. 65 m nordvest, og kan stamme fra en kvinnegrav. Ca. 160 m vest for kirkestedet ligger et rikt gravfelt fra yngre jernalder som er i visuell forbindelse med kirkestedet. Det inkluderer fire flatmarksgraver, hvorav en båtgrav, og et løsfunn av en gullbarre. Ca. 190 m vest for kirkestedet har det ligget et gårdsanlegg fra jernalder som nå er fjernet. Det inkluderer en bautastein i nordenden av en lav, halvsirkelformet voll av gresskledd rullestein som kan være rester av en steinsetning eller en gravhaug. Om lag 180 meter sørvest for kirkestedet ligger restene av den såkalte Ferkingshaug fra eldre jernalder. Denne skal ha vært svært stor, ifølge Neumann med 140 skritts omfang, og vel 10 alen i høyde, dvs. ca. 6 m høy, og med god visuell

forbindelse til kirkestedet. På nabogården Nes ligger en steinlegging, i forbindelse med tre nausttomter, et båtstø og en vei fra jernalder. Her stod også tre bautasteiner som nå er fjernet, og en våpengrav fra jernalder. De ovenfor nevnte graminnene på Nes er avmerket på kartet, men i tillegg er det funnet en hellekiste fra enda et gravminne. På nabogården Stol er det ikke registrert noen gravminner. På Langåker er det registrert en flatmarksgrav fra jernalder, tre gravhauger fra jernalder og to gravhauger fra eldre jernalder. Gravminnene fra Nes og Langåker er ikke i visuell forbindelse med kirkestedet på Ferkingstad.

Forholdet til ferdselsårer: Kirkestedet ligger ca. 120 m sørøst for den nåværende Ferkingstad hamn. Etter jordskiftekartet fra 1866 førte en vei direkte mellom tunet og kirkestedet, og det går også vei fra både kirkestedet og fra tunet og ned til sjøen, noe som styrker forbindelsen mellom hav, havn og kirkestedet.

Forholdet til gårdsgrenser, tun og tingplass: Det gamle tunet på Ferkingstad ligger i god synskontakt med kirkestedet ca. 250 m sørvest for kirkestedet, forholdsvis sentralt på gården. Siden gården er langstrakt er det plassert kun ca. 100 m sørvest for grensen til Stava.

Her er ingen kjent tingplass. Johan Koren Christie skriver i 1842 ” Vel har jeg blandt Oldtidslevningerne her ikke fundet nogen, der kunde egne sig til Benævnelsen af Offer- eller Thingsted...” (Christie 1842: 219).

Henvendelse: Kirkestedets ligger i forholdsvis flatt og åpent terreng under høyden Himmelsberg i sørøst. Det har ingen monumental eller dominant plassering, men med synskontakt i alle retninger, unntatt sørøst. Det er god forbindelse mellom kirkestedet og havet/havnen. Plasseringen kan karakteriseres som ”ryggen mot veggen”-plassering, etter Gansum sin definisjon (Gansum et al. 1997: 15). Dette innebærer at utsikten er blokkert i én retning, i dette tilfellet mot sørøst.

Fig. 4.13. Kirkestedet på Ferkingstad sett mot nordøst (Foto: C. Haug, 2009)

Samlet vurdering: Kirkestedet er plassert ca. 250 m nordøst for det historiske tunet, med god visuell kontakt i det flate terrenget, og er forholdsvis godt synlig i landskapet. Synlighetsgraden har allikevel ikke vært spesielt stor, verken til lands eller sjøs, da ligger bare ca. 2,6 moh. Det er godt innsyn og utsyn til området rundt kirken, uten at dette strekker seg så langt som på Åkra. Kirkestedet henvender seg i alle retninger, unntatt mot sørøst, men har altså ingen monumental plassering. Nærhet til tunet eller havet kan ha vært viktige faktorer for plasseringen. Det er registrert mange gravminner på Ferkingstad og på gårdene rundt. Det nærmeste gravminnet er bautaen som nå er plassert inne på kirkegården, men som tideligere skal ha stått like utenfor. Jordskiftekartet viser også en direkte vei mellom disse to. Kirkestedet har ligget sentralt på gården Ferkingstad.

Falnes kirkested

Gårdsnavn: Nedre Falnes

Gårdsnummer: 51

Bruksnummer: Nei

Utskiftningskart: 2/1893
Andre kilder: Nei

Nevnt første gang: Kirkestedet på Falnes er ikke nevnt i skriftlige kilder før 1563 (NLR III: 53, 56; Fyllingsnes 2000: 107).

Nedlagt eller flyttet: I 1642- 46 ble det bygget en kirke ved Alveberg. Det er ikke sikkert at denne sto på samme sted som kirken som nevnes i 1563. Da den nåværende kirken skulle bygges midt på 1800-tallet ble kirkestedet flyttet over en halv kilometer mot vest til Skammanes (Fyllingsnes 2000: 107).

Navn på kirkested og tolkning: Navnet Falnes er en sammensetning med det naturbetegnende etterleddet –nes (Olsen 1934: 30), mens forleddet her er uvisst. Rygh mener det kan komme av et gammelt elvenavn *fala* som betyr slette, men har mest tro på at det kommer av *falr* som betyr fal på spyd (Rygh 1901: 388) Olsen mener også det er mest sannsynlig at navnet kommer av *falr*, men trekker også frem *fala* som et alternativ (NG: 388f). Stedsnavnforskeren Per Hovda mener derimot at det kan komme av *faldr* som betyr kant eller folde (Hovda 1961: 255f; Særheim 2007: 59).

Lokalisering: Kirkestedet ligger helt sørøst på Karmøy, på gammel innmark, ytterst på neset mellom Skudefjorden og Karmsundet i øst og Vikevågen i vest, ca. 16 moh. I sørøst er det et høydedrag hvor berg bryter frem fra torven, og med vertikalt avskåret berg bak kirkegården. I nordøst er terrenget forholdsvis flatt ved kirkegårdsmuren, med videre høydedrag i nord og øst som avgrenser stedet. Det er på denne siden av kirkestedet beitemark avgrenset av en lang steingard som løper parallelt med kirkegården. I nordvest skråner terrenget oppover fra kirkestedet, og ender i et høydedrag, kalt Alveberg. I sørvest skråner terrenget nedover mot sjøen, og flater gradvis ut mot sjøen langt borte. I denne retning går også et dalsøkk nedover til gårdstunet.

Fig. 4.14. Oversiktskart over Falnes kirkested. Målestokk: 1: 5000 (C. Haug, 2008).

Symbolnøkkel:

 = Kirkested,
  = Tun,
  = Gravminne, uvisstid,
  = Gravminne, jernalder,
  = Innsyn,
  = Utsyn,
  = Vegfar,
  = sjø, vann, elv.

1: To gravhauger- datert til jernalder. Askeladden id: 24560. En bautastein er reist på den ene gravhaugen.

Nicolaysen forteller at det på Falnes prestegård er en gravhaug kalt Galgehaugen, med en stor bautastein kalt Marias synål (Nicolaysen 1862-1866: 338).

2: gravrøys- av uviss alder. Askeladden id: 72153.

Forholdet til gravminner: Det er ikke registrert gravminner på Nedre Falnes. På Øvre Falnes er det registrert en langrøys av uviss alder et stykke nordvest for kirkestedet, men uten synskontakt med kirkestedet. På Skammanes, vest for kirkestedet på Øvre Falnes, ligger to gravhauger fra jernalder, høyt i terrenget med stor synlighet og godt innsyn og utsyn. Det er allikevel ikke mulig å se kirkestedet herfra. Disse to gårdene har opprinnelig utgjort en gård (se kap.5). Det er en rekke gravminner på nabogården Vik i nordvest.

Forholdet til ferdselsårer: Fra kirkestedet kan en i retning sørvest se Vikevågen langt borte, uten god visuell forbindelse. Fra kirkestedet kan en også så vidt skimte havet i sørøst. På jordskiftekartet fra 1893 går det ingen veier direkte fra selve kirkestedet, men derimot fra tunet og ned til sjøen.

Forholdet til gårdsgrenser, tun og tingplass: Falnes kan deles inn i Øvre Falnes som er prestegården, og Nedre Falnes ytterst på neset, men hvor Falnes tidligere har vært navnet på hele neset. Det middelalderske kirkestedet ligger svært nær grensen mellom dem. Det gamle tunet på Nedre Falnes ligger omtrent 100 m sørvest for kirkestedet, lavere i landskapet. Sett bort i fra vegetasjonen i denne retning, ville kirkestedet ruvet over tunet, da det går et dalsøkk nedover til tunet i denne retning. I dag er den visuelle forbindelsen mellom tunet og kirkestedet liten, da det er mye trær som blokkerer utsyn og innsyn. I tillegg skråner terrenget nedover fra kirkestedet i variert høyde, slik at det bare er noen steder man kan se bygningene som står der i dag.

Henvendelse: Kirkestedet på Falnes har en ganske gjemt og lukket plassering, uten noen tydelig henvendelse til andre strukturer. Det er imidlertid utsikt mot østnordøst og sørsørvest, men ellers blir innsyn og utsyn hindret av høydedrag. Det er mulig at kirkestedet skulle henvende seg til gårdstunet, men det kan også være et alternativ med henvendelse til et lokalt nærområde i retning nord. Plasseringen kan nærmest defineres som ”isolert” etter Gansums beskrivelse (Gansum et al. 1997: 15).

Fig. 4.15. Kirkestedet på Falnes, sett mot sørøst (Foto: C. Haug, 2009).

Samlet vurdering: Kirkestedet på Falnes er anlagt forholdsvis nær det historiske tunet på Nedre Falnes, i en avstand på ca. 100 m. Grunnet ulendt terreng er likevel ikke den visuelle forbindelsen mellom kirkested og tun helt klar. Siden kirkestedet er plassert mye høyere i terrenget enn tunet, kunne det fått en dominerende effekt i forhold til tunet, dersom synsforbindelsen hadde vært sterkere. Kirkestedet avgrenses av høydedrag i flere retninger, og ville ikke ha vært spesielt godt synlig i landskapet fra lenger avstand. Det er mulig å se havet fra kirkestedet, men det er likevel ingen klar forbindelse til denne ferdselsåren. Det er ingen gravminner på gården, men det finnes imidlertid en gravrøys og et gravfelt på Øvre Falnes, som er kjent som prestegård.

Sammendrag

Kirkestedene i Stangeland skipreide er konsentrert til vestsiden av Karmøy, og kirkestedene på Åkra og Ferkingstad, kun i en avstand på nesten 3 km fra hverandre. Unntaket er Falnes som ligger på østsiden, på Karmøys sørende. Alle kirkestedene i skipreiden har visuell forbindelse med gamletunet, kan hende med unntak av Falnes. Her er det også aktuelt å vurdere gården innenfor rammene av det samlede gårdsvaldet til Falnes-gårdene (se kap.5). Kirkestedet på

Falnes ligger ca. 10 km fra Feringstad, og ca. 13 km fra Åkra. Både på Åkra og Feringstad er det flatt terreng mellom kirkested og tun, med avstander på ca. 250 m på begge steder. På Falnes ligger kirkestedet derimot på en høyde over tunet, og avstanden mellom disse er mye kortere, ca. 100 m. Ingen av kirkestedene i Stangaland skipreide har noen klar henvendelse til havet, og ligger noe skjermet i forhold til dette. På Åkra er det ingen visuell forbindelse med havet. Kirkestedet på Feringstad ligger derimot svært nær havet, men er til gjengjeld ikke så godt synlig, i det lavtliggende terrenget. På Falnes er det bare svak visuell forbindelse til havet. Ingen av kirkestedene er i det hele tatt spesielt dominerende, monumentale eller synlige i landskapet. På Åkra vil allikevel det flate landskapet sørge for godt innsyn og utsyn, mens dette ikke er tilfellet på Feringstad og Falnes. På Feringstad er terrenget noe mer ujevnt enn på Åkra, og på Falnes ligger kirkestedet ganske gjemt i landskapet, beskyttet for harde værforhold. Når det gjelder forholdet til forhistoriske gravminner skiller Falnes seg ut ved å ikke være i visuell forbindelse med noen gravminner. På Feringstad er det derimot en bautastein inne på kirkegården, og flere gravminner like i nærheten med klar visuell kontakt med kirkestedet. På Åkra har det stått tre bautasteiner like ved det gamletunet, svært nær og godt synlig både til og fra kirkestedet. Det er mulige tingplasser både på Åkra og Falnes. Kirkestedet på Åkra har ligget sentralt på gården og i gårdsvaldet. På Feringstad har kirkestedet vært plassert sentralt på gården. Kirkestedet på Falnes ligger nær grensen mellom Nedre og Øvre Falnes, og med en midtpunktplassering i forhold til disse.

Samlet oppsummering

Figur 4.16 viser at det tegner både likhetstrekk og visse forskjeller mellom kirkestedene i de respektive skipreidene.

	Gravminner	Ferdselsåre	Tunkontekst	Tingplass	Synlighet	Monumentalitet
Avaldsnes	X	X	X	X	X	X
Bø	X	X	X	-	X	X
Torvastad	X	X	X	-	X	-
Åkra	X	X	250 m	X mulig	X	-
Feringstad	X	X	250 m	-	-	-
Falnes	-	-	100 m	-	-	-

Tab. 4.16. Tabell som oppsummerer kirkestedenes forhold til ulike faktorer diskutert i kapittelet.

I Avaldsnes skipreide er alle kirkestedene anlagt nær de historiske gårdstunene, hvor nærhet til Karmsundet eller havet åpenbart er av stor betydning for alle stedene. Det samme gjelder også synlighet og forholdet til førkristne gravminner. I Stangaland skipreide er kirkestedene også reist forholdsvis nær gårdstun, men i tydelig større avstand enn i Avaldsnes skipreide. De har også tilknytningen til gravminner, bortsett fra på Falnes. Kirkestedene i Stangaland er mindre synlige i landskapet enn i Avaldsnes. Det er på Åkra at det er størst grad av innsyn og utsyn til og fra kirkestedet på denne siden av øyen.

I hvilken grad peker disse gårdene med kirkesteder seg ut i forhold til gårder ellers i skipreiden? Og i hvilken grad omfattet de større områder på den tiden kirkene ble reist? Dette vil jeg se nærmere på i neste kapittel.

5. KIRKESTEDENES STATUS – GÅRDER OG GODS

I forrige kapittel kom jeg frem til at de fleste kirkene hadde gårdstilknytning. I dette kapittelet vil jeg undersøke kirkestedenes økonomiske basis og status, med utgangspunkt i gårdenes landskyld, gårdsstruktur, gravminner og eiendomsforhold i området. Resultatene vil igjen danne grunnlag for en videre drøfting om hvem som kan ha stått bak kirkebyggingen i neste kapittel. Stedsnavn vil også trekkes inn i vurderingen, da dette materialet, sammenholdt med andre kilder, kan belyse de opprinnelige gårdsvaldene da kirkestedene ble anlagt, og eventuelt omkringliggende gårder som kan ha ligget til. Jeg vil i denne sammenheng undersøke om gårdene med kirkesteder er gamle gårder i sentrum av større gårder eller godssamlinger, eller om de er plassert i midtpunkt i gårdsbosetninger med en jevnere gårdsstruktur.

Gårdstørrelse og kirkesteder

For å undersøke om gårdene med middelaldersk kirkested skiller seg ut i størrelse fra andre gårder, eller om gårdene synes å være mer jevnbyrdige, vil jeg ta utgangspunkt i yngre eiendomsilder, hovedsakelig skattematrikkelen av 1647, siden dette er den eldste oversikten som gir et så godt som fulldekkende bilde av gårdsbosetningen her i landet. I skattematrikkelen var det bare skatteobjekter som ble registrert (Holmsen [1980] 1991: 10). Det gjør at skattefrie gårder, som prestegårdene Avaldsnes og Falnes, ikke er oppgitt her. Jeg skal imidlertid trekke inn opplysninger om disse fra et yngre matrikkelutkast fra 1723. Gårdenes landskyld og relative verdi blir fremstilt i tabell 5.1. Tabellen inkluderer gårdene med kirke, og de fem største gårdene i de to skipreidene, slik det fremgår av matrikkelen fra 1647. All landskyld er her omregnet til et felles mål, lauper smør, slik at det er mulig å sammenligne forholdene på Karmøy med andre tidligere undersøkte områder med kirkesteder.

Avaldsnes skipreide

Alle de tre kirkestedene Avaldsnes, Bø og Torvastad er, som vist i kapittel 4, reist nær gamle gårdstun. I 1647 fører skattematrikkelen opp 49 gårder i denne skipreiden, men Avaldsnes er ikke oppført siden den var skattefri.¹ Samlet landskyld i skipreiden utgjør 104,96 lauper smør, som gir en gjennomsnittlig landskyld på 2,19 lauper per gård. De fem største gårdene er Storasund,

---

¹ Jeg har valgt å trekke fra gården Feøy. Årsaken er at en del av landskylden fra denne gården er 1,5 tønne torsk. Det har vist seg svært vanskelig å finne et sikkert verdiforhold mellom en tønne fisk og andre varer, slik at jeg ikke får regnet denne om i samme vareslag som de andre gårdene (Steinnes 1937). Jeg regner dermed bare med 48 gårder i Avaldsnes skipreide.

Torvastad, Skeie, Vikingstad og Osnes. Utenom kirkestedet Torvastad, er også gården Stange tatt med i tabellen.

Gård og gårdsnummer	Landskyld- i lauper smør	Relativ verdi
Torvastad, gnr. 131	6	2,74
Bø, gnr. 146	3,6	1,64
Skeie, gnr. 83	6	2,74
Vikingstad, gnr. 130	5	2,28
Storasund, gnr. 142	7	3,19
Osnes, gnr. 140	4	1,83
Stange, gnr. 129	3,75	1,71

Tabell 5.1. Oversikt over de største gårdenes landskyld i 1647 i Avaldsnes skipreide.

Tabell 5.1 viser at Storasund er den største gården i skipreiden, over tre ganger så stor som gjennomsnittsgården. Det er imidlertid bare denne ene gården som da er større enn Torvastad med kirkested, mer enn to og en halv gang større enn gjennomsnittet. Også nabogårdene Vikingstad og Stange har høy verdi. De andre gårdene i området rundt Torvastad var derimot mindre gårder. Gården Bø med kirkested er over en og en halv gang større enn gjennomsnittet. Gårdene i området rundt Bø er av forholdsvis jevn verdi, men alle noe lavere enn Bø.

Tabellen viser dermed at det ikke var markante forskjeller i gårdsstørrelse i denne skipreiden på denne tiden. Heller ikke kirkestedene er lagt til gårder som skilte seg vesentlig ut i gårdsstørrelse i forhold til gårdene rundt, men gården har allikevel vært større enn gjennomsnittet. Tabell 5.1 reflekterer imidlertid situasjonen på 1600-tallet, og enkelte av gårdene har sannsynligvis vært mye større ved inngangen til middelalderen, før utskilling av gårder i middelalderen skjød fart. Eiendomsforholdet kan da ha omfattet flere gårder enn selve gården kirken var oppført på. Kirkestedet antyder i flere tilfeller en hovedgårdstatus, noe jeg skal undersøke nærmere senere i kapittelet. Avaldsnes, som ikke er oppført i skattematrikkelen, er i 1723 oppført med en landskyld på 4 lauper, og antyder dermed en mellomposisjon i forhold til Torvastad og Bø.

Stangaland skipreide

I Stangaland skipreide lå de tre kirkestedene Åkra, Ferkingstad og Falnes. Alle lå innen en avstand på 250 m fra det historiske gårdstunet, og i visuell kontakt med dette. I skattematrikkelen av 1647 er det ført opp 58 gårder i denne skipreiden. Den samlede landskylden er 81,04 lauper smør, og gir en gjennomsnittsverdi på 1,4 lauper. Dette viser dermed jevnt over mindre gårder

enn i Avaldsnes skipreide. Det var også flere gårder i denne skipreiden. Gården Falnes er utelatt, siden denne som prestegård var skattefri. Vi får imidlertid informasjon om gårdens størrelse i et matrikelutkast fra 1723.

Tabell 5.2 viser at de fem største gårdene i skipreiden i 1647 var Åkra, Stangeland, Vik, Ferkingstad og Langåker. Utenom kirkestedene Åkra og Ferkingstad er også Syre og Leknes tatt med i tabellen.

Gård og gårdsnummer	Landskyld- i lauper smør	Relativ verdi
Åkra, gnr. 15	8,25	5,9
Ferkingstad, gnr. 22	4	2,9
Langåker, gnr. 25	4	2,9
Stangeland, gnr. 64	4,5	3,2
Vik, gnr. 47	4,5	3,2
Syre, gnr. 38	3	2,1
Leknes, gnr. (øvre/nedre liknes: 19/29)	3	2,1

Tabell 5.2. Oversikt over de største gårdene i Stangaland skipreide, etter landskylden i 1647.

Tabell 5.2 viser at det i denne skipreiden var langt større forskjeller i gårdsstørrelse, sammenlignet med Avaldsnes. Åkra skiller seg ut ved å være nesten seks ganger større enn gjennomsnittsgården. Dette kan samtidig indikere at dette er en av de eldste gårdene på Karmøy, og at de mindre gårdene som ligger rundt Åkra er yngre utskillinger. Gården Ferkingstad med kirkested er nesten tre ganger så stor som den gjennomsnittlige gården, men er allikevel forholdsvis jevnstor med de andre større gårdene i skipreiden uten kirkestedene. Det er tre gårder i denne skipreiden som har større relativ verdi enn Ferkingstad. De tilgrensende gårdene har betydelig lavere verdi, og kan dermed representere yngre utskillinger. I nærheten av Ferkingstad ligger imidlertid gården Langåker, som er likt skyldsatt som Ferkingstad. Tabellen viser dermed at kirkestedene i Stangaland skipreide er plassert på større gårder i sitt nærområde, med Åkra som den største gården. I et matrikelutkast fra 1723 blir Nedre Falnes vurdert til 5 tønner korns utsæd og 24 tønner korns avling. Gården kunne da fø 2 hester og 17 naut. Samme kilde forteller at Øvre Falnes kunne så 10 tønner korn, og høste 70 tønner korn, fø 5 hester og 18 naut. Det kommer altså klart frem at Øvre Falnes var betydelig større og mer produktiv enn Nedre Falnes, som snarere fremstår som en mindre gård. Øvre og Nedre Falnes, sett som et samlet gårdsvald, ser ut til å ha vært en middels stor gård.

Samlet vurdering

Det tegner seg noen tydelige forskjeller mellom Avaldsnes og Stangaland skipreide når det gjelder gårdsstørrelse, hvor den gjennomsnittlige verdien er høyere i nord enn i sør. Gårdene har jevnt over vært større og mer produktive i Avaldsnes enn i Stangaland skipreide. Det er også større forskjeller i gårdsstørrelse på Sør-Karmøy enn på den nordre delen av øyen. Felles for begge skipreidene er imidlertid at kirkestedene er plassert på gårder som er blant de største i sine respektive områder, med unntak av Falnes. Vi ser allikevel at gårdene med kirkested i Avaldsnes skipreide ikke skiller seg ut når det gjelder størrelse på samme måte som i Stangaland skipreide. Landskylden i 1647 kan også indikere at flere av gårdene med kirkested har mindre, og eventuelt yngre gårder rundt seg, som kan være utskilt fra disse eldre gårdene. I det følgende skal jeg undersøke om gårds- og eiendomsstrukturen på Karmøy støtter en slik vurdering.

Kan gårdsstruktur og eiendomsforhold belyse kirkestedenes status?

Bosetningen har vært i stadig forandring, og det har naturligvis skjedd vesentlige forandringer fra jernalder til middelalder, og fra middelalder til tidlig nytid. I det følgende vil jeg undersøke gårdene med kirkested ut fra topografiske forhold og grenselinjer for å belyse mulige utskillinger og delinger. En gammel gård kan gjerne omfatte et stort topografisk område, avgrenset av naturlige grenser, og med tilgang til alle de viktigste naturressursene i området. Yngre gårder ligger gjerne med mindre fordelaktig plassering i forhold til ressurser, og kan bryte inn i et ellers regelmessig grensemønster. Mange av gårdene på Karmøy har en tilnærmet rektangulær form, hvor gården har en liten strandlinje og strekker i smal formasjon innover på øyen. Dette grensemønsteret er typisk for Vest- og Sør-Karmøy, men er mer utydelig andre steder på øyen. På grunn av de topografiske forholdene på Karmøy kan det se ut som om det har foregått en organisert gresedraging, ifølge Fyllingsnes (Fyllingsnes 2000: 150f). Jeg vil derfor se nærmere på dette forholdet i relasjon til gårdene med kirkesteder, med utgangspunkt i Bjørkvik og Fyllingsnes sine analyser av gårdsgrenser på Karmøy.

På bakgrunn av Frode Iversens modell for å spore godsdannelser i tilknytning til lendmanns- og kongsgårder, slik den er presentert i kapittel 3, vil jeg her også undersøke om kirkesteder kan ha vært kjerner i større eller mindre godssamlinger. Jeg vil også ta utgangspunkt i å undersøke forholdet mellom heleie- og deleieområder, og sentralkirkelig gods og odelsgoods, slik Iversen også har gjort. Eiendomsforholdene skal så ses i forhold til fordeling av gravminner på gårdene, for å belyse om visse områder kan ha vært eldre gods, og hvorvidt gårdene med kirkesteder var

kjerner i slike gods, eller om forekomst av gravminner tyder på en annen eiendomsstruktur. Jeg vil da trekke vekslers på Bjørkviks eiendomsanalyser i området (1999).

Fig. 5.1. Kart som viser eiendomsfordelingen i 1647 på Nord-Karmøy. Tegnforklaring følger neste figur (etter Bjørkvik 1999: 12).

Fig. 5.2. Kart som viser eiendomsfordelingen på Sør-Karmøy i 1649 (etter Bjørkvik 1999: 13).

Kirkestedet på Avaldsnes

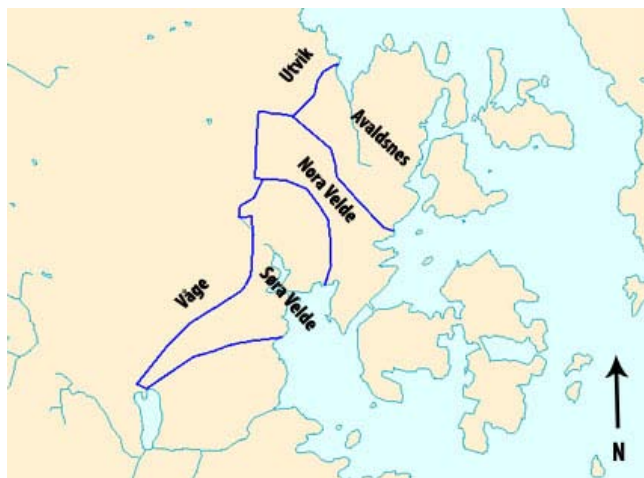

Fig.5.3. Kart over grensene rundt gården Avaldsnes. Kart fra gislink. Målestokk: 1:24960 (C.Haug 2009).

Ser vi på grensestrukturen i fig. 5.3 rundt Avaldsnes, fremtrer gården Avaldsnes som en ujevn trekant, forholdsvis liten i areal. Den grenser til Utvik i nordvest og til Nora Velde i sørvest. Mange øyer og holmer i Karmsundet ligger dessuten under Avaldsnes. På bakgrunn av at gårdene Nora- og Sør Velde ikke har eiendom i disse øyene, til tross for nær beliggenhet, tolker Lillehammer det til at disse gårdene må være utskilt fra Avaldsnes (Lillehammer 1991: 275).

Siden Søra Velde har et utmarksstykke skilt fra resten av gården, ved sjøen mellom Våge søndre og Fiskå, indikerer dette en gammel sammenheng mellom Våge og Velde (Fyllingsnes 2000: 169). Bjørkvik regner det som sikkert at Avaldsnes hadde et gårdsvald som innesluttet Våge- og Velde-gårdene, og åpner for at kanskje også andre gårder på øyen kan ha ligget til Avaldsnes, og også med eiendom på østsiden av Karmsundet, noe den har hatt i senere tid (Bjørkvik 1999: 22). Vormedal var støl under prestegården på 1600-tallet, og et stort område nordøst for Vormedal hører fortsatt til Avaldsnes (Fyllingsnes 2000: 169).

Avaldsnes kommer som før nevnt av gno. *Ogvaldsnes*, der førsteleddet trolig er et mannsnavn (Sandnes & Stemshaug 1990 [1976]: 64). Gården skal angivelig ha fått etter sagnkongen Augvald (Lillehammer 1991: 275). Etterleddet i navnet er naturnavnet *-nes*. Det er vanskelig å si noe om gårdens alder og status ut i fra dette gårdsnavnet alene. Her gir sagaopplysninger og andre skriftkilder mer utfyllende opplysninger om kongsgården. De særskillende forleddene i Nora Velde og Søra Velde forteller at disse to en gang har utgjort én gård (Særheim 1985: 32). Navnet Velde kan bety ”voll” eller gresslette”, og kan komme av at området har vært slåttemark under Avaldsnes (Fyllingsnes 2000: 169). Landa og muligens Landanes på vestsiden av Karmøy kan ha vært knyttet til kongsgården på Avaldsnes i yngre jernalder, som mulig oppholdssted for hærstyrker, ifølge Asgaut Steinnes (Steinnes 1955: 210, 218f). Avaldsnes ser altså ut til å ha hatt et større gårdsvald på den tiden det kirkestedet ble anlagt, i tillegg til at Landir-gårdene på vestsiden av Karmøy kan ha vært tilknyttet kongsgården i et underordningsforhold.

Avaldsnes er, som vist i kapittel 4, rik på gravminner fra jernalder. Flagghaugen er den rikeste graven i Norge fra yngre romertid. Den ligger på og ved den nåværende kirkegården til Olavskirken. Halsringen av gull (C718) er den eneste halsringen som er funnet i en grav her i landet. Den er et verdighetstegn som peker ut Avaldsnes som det eneste senteret av høyeste rang i Norge på dette tidspunkt. Ved siden av halsringen hadde også den gravlagte fått med seg en fingerring av gull (B614). Gravfunnet (nr. 1, fig. 4.2.) er rikt på romerske importgjenstander (B606-608) og prestisjeutstyr som spillebrikker (B605b, B615) og drikkeutstyr (B609). Sverdet i graven (B610) er dekorert med gull og sølv, mens skjoldbullen av sølv forteller at mannen har hatt høy rang som hærleder (Solberg 2003: 119f). Samlet vitner Flagghauggraven om makt og status knyttet til Avaldsnes alt i yngre romertid.

Bautasteinene ved kirken (nr. 12 og 13, fig. 4.2.) kan være rester av en stjerneformet steinsetting, hvor armspissene har vært markert med bautasteiner. Denne tolkningen ble først lagt frem av Per Hærnes (1999), og siden tatt opp av Bjørn Myhre (2005). Anders Andrén har tolket slike spesielle steinsettinger som symboler på verdenstreet Yggdrasil – det nordiske *axis mundi* (Andrén 2004: 406; Myhre 2005: 6). En slik tolkning innebærer at steinsettingen opprinnelig har vært et materielt sentrumssymbol. Bautasteinen, kalt Jomfru Marias synål, er i tillegg den største kjente bautasteinen i Norge, mens en av de andre bautasteinene ved kirken opprinnelig skal ha vært enda større (Hærnes 1999: 121,125). Gravene på Kongshaugen (nr.6, fig. 4.2.), kan dateres til både eldre og yngre jernalder. Den ene graven er en båtgrav, en begravelsesmåte som knyttes til høyere samfunnssjikt (Opedal 1997: 100f). Her er også gjort funn som må knyttes til personer av høyere sosiale lag, som glassperler, gullbarre og hengesmykke i gull (S6810). Mengden gravfunn og prestisjevarer knyttet til Avaldsnes fra jernalder understreker at dette må ha vært en gård knyttet til ressurssterke folk i maktposisjoner. Graver finnes også på gårdene rundt, men ikke av samme dimensjoner. De rikeste gravene fra yngre jernalder finnes imidlertid i tilknytning til gården Bø.

I Avaldsnes skipreide er det kun et område av bondeeie i tidlig nytid, lengst sør i skipreiden, som etter Iversens definisjon kan karakteriseres som et heleieområde (Iversen [1997] 1999: 23). Dette ligger ikke i tilknytning til noen av kirkestedene. Gårdene Avaldsnes, Nora Velde og Våge ligger samlet under én eier i 1647, og med graver på alle disse gårdene; de rikeste på Avaldsnes. Dersom man løfter blikket og betrakter hele skipreiden, ser man at sentralmaktgods i form av klostergods, bispegods, apostelgods og krongods, dekker nesten hele området. Det er bare få gårder som bryter mønsteret ved å være bondegods. Det er nok mest rimelig å se tyngden sentralkirkelig gods i forbindelse med kongsgården på Avaldsnes, og kongen som senere donator til kirke og klostre. Dermed kan altså dette peke tilbake på et stort område eldre krongods, hvor kongen har hatt store økonomiske interesser (Bjørkvik 1972: 48; Holmsen 1976: 80f; Bjørkvik 1999: 17). Når det er gravminner fra yngre jernalder på mange av disse gårdene, kan det tyde på at forholdene var annerledes på et tidligere tidspunkt, og at kongen kan ha konfiskert eller på annen måte ervervet eiendom som tidligere lå under andres råderett, ut fra Iversens modell. På den tiden det ble anlagt kirke på stedet ser det imidlertid ut som gården Avaldsnes som kongsgård kan ha ligget i sentrum for en omfattende godssamling basert på studier av yngre eiendomsforhold.

Kirkestedet på Bø

Fig.5.4. Oversiktskart over grenselinjene rundt gården Bø. Kart fra gislink. Målestokk: 1:29722 (C. Haug 2009).

Fyllingsnes tolker grenselinjene mellom gårdene slik at Bø, Nordbø, Øvrabø, Gunnarshaug, Haugo øvre og Haugo nedre, slik at de en gang har utgjort et stort gårdsområde (Fyllingsnes 2000: 173). Av figur 5.4 kan man se at disse gårdene ligger like ved Karmsundets smaleste punkt. Det er likevel bare gårdene Bø, Nordbø og Gunnarshaug som grenser til Karmsundet. Fyllingsnes mener på bakgrunn av grenselinjene av det også er mulig at Vikshåland og Stange langt tilbake i tid kan ha vært en del av gårdsvaldet til Bø (ibid.: 174). Bjørkvik trekker det enda lengre og åpner for muligheten for at også Utvik kan være utskilt fra Bø, og kanskje gårdene vestenfor. Da fremtrer et sammenhengende gårdsvald tvers over Karmøy, hvor Bø kan også ha hatt landområder på østsiden av Karmsundet, der vi i dag finner Norheim, Moksheim, Spanne og Spannhelgeland. Disse gårdene kan tidlig ha blitt fraskilt (Bjørkvik 1999: 21f; Fyllingsnes 2000: 174). Hvorvidt dette har vært tilfelle, er vanskelig å ta stilling til. I mitt tilfelle er det særlig situasjonen rundt 1000-tallet som er interessant. Det er uansett klart at Bø da må ha vært del av et gårdsområde som har vært betydelig større enn det fremstår i 1647.

Stedsnavn kan videre understreke det over- og underordnede forholdet mellom disse gårdene, der Bø peker seg ut som et sentralområde. Bø kommer av gno. *bær* i betydningen "gård". Det usammensatte Bø hører mange steder til det aller eldste laget i bosetningen, hvor de ligger sentralt i bygda, og dateres ofte til eldre jernalder. Øvrabø og Nordbø er sekundærnavn som ofte har et tyngdepunkt i vikingtiden, og har ofte oppstått gjennom deling av eller utskilling fra en eldre gård, i dette tilfellet gården Bø (Olsen 1934: 30; Sandnes & Stemshaug 1990[1976]: 85f,

353; Særheim 2007: 43f). Bø er den eneste gården i området med usammensatt navn, noe som også støtter antagelsen om at dette er den eldste gården i området. Haugo øvre og Haugo nedre må også opprinnelig ha vært en gård under navnet Haugo. Ser man på grensestrukturen, peker også Gunnarshaug seg ut som en del av det større Bø-området. Den sammensatte formen med navneendelsen –haug og et personnavn kan tyde på at dette skjedde forholdsvis sent, i yngre jernalder eller middelalder. Mye tyder altså på at Bø fortsatt kan ha utgjort et samlet gårdsvald da det ble kirkested. Gravminnene må derfor også forstås i en slik utvidet romlig kontekst.

Et rikt gravmateriale kan knyttes til gården Bø, og gårdene som kan være utskilt fra denne. Det rikeste gravfunnet på Bø er skipsgraven Grønhaug (nr. 8, fig.4.5), som er plassert nær grensen til Utvik og Haugo nedre. Skipsbegravelser var forbeholdt det høyeste samfunnssjiktet, og knyttes gjerne til konger (Opedal 1998: 141). Gravgodset vitner om stor rikdom. Dundynes (B5758h) var svært verdifulle i vikingtiden; de representerte noe helt nytt, og er funnet i noen av de rikeste gravene, inkludert Grønhaug. Voksllys (B5758f) som ofte ses som et kristent symbol, er også noe som bare er funnet i de aller rikeste vikingtidsgravene (ibid.: 68). Jeg kan også trekke frem glass (B5758a), fint vevde og fargede tekstiler, inkludert billedvev (B5758g). Ny dendrokronologisk datering plasserer denne graven i merovingertiden, nærmere bestemt 720 AD (Stylegar i Aftenposten 01.03.2009). Skipsbegravelsen Storhaug på Gunnarshaug kan også knyttes til denne gården. Også denne graven ligger i nærheten av en grense, nemlig mot Storasund, noe som understøtter tolkningen av Bø som et stort gårdsvald, der gravminnene kan ha vært territoriemarkører. Skipsgraven lå her i et miljø av storhauger. Gravfunnene viser at den døde har fått med seg blant annet hest, usedvanlig mange våpen, smedverktøy og luksusvarer som gullarmring, bronsering og spillebrikker. Her er det også funnet en voksskive med et innprikket kors. Ny dendrokronologisk datering av Storhaug viser at tømmeret til skipet ble felt i 771 AD, og kan ha blitt gravlagt 779 AD (Stylegar i Aftenposten 01.03. 2009). De to store skipsgravene ser altså ut til å markere grenser i et opprinnelig gårdsvald. På Bø ligger også Knaghaug(nr. 7, fig. 4.5.) i sentrum av gårdsvaldet nær kirkestedet, med begravelser fra både bronsealder og eldre jernalder. I Knaghaug er det funnet blant annet bronsesverd (B5046), romersk bronsefat (B6050) og gullberlokk (B5754). Det er dessuten mange flere gravminner i tilknytning til gården. Særlig bør trekkes frem Reheia (nr. 10-15, fig. 4.5.), et monumentalt stort gravfelt hovedsakelig fra bronsealder, men også med begravelser fra eldre jernalder. Gravmaterialet understreker at Bø har vært et sentralt område såvel i bronsealder som i eldre og yngre jernalder. Ved tusenårsskiftet kan det fortsatt ha vært knyttet betydelig makt og rikdom til området rundt Bø.

Det er mye sentralkirkelig gods rundt Bø, både bispegods og klostergods, med gravminner fordelt på de fleste gårdene. I 1647 var Bø og Haugo Nedre odelsgods. Storasund, Haugo øvre og Øvrabø var bispegods. Haugo Øvre og Øvrabø var geistlig gods, mens Gunnarshaug og Nordbø var Halsnøy klostergods. Som vist i kapittel 4, har Bø har en rekke graver fra jernalder. Det samme gjelder for Nordbø, Øvrabø, Gunnarshaug, Haugo øvre og Haugo nedre. Jeg finner ikke indikasjoner på underliggende gods i form av gårdsområder uten gravminner til gården Bø etter Iversens modell for å spore eldre godsdannelse ut fra denne forekomsten. Dersom fokus settes på eiendomsforholdene, særlig sentralkirkelig- og odelsgods, blir situasjonen imidlertid en annen.

Gården Bø bryter ut av mønsteret med sentralkirkelig gods, ved å være i adelig eie i senmiddelalder. Bjørkvik påpeker at gårdene Bø, Utvik og Haugo nedre danner en godssamling av gårder i privat eie. Han ser for seg at disse gårdene kan ha vært eldre adelsgods, og at de har utviklet seg fra en godsenshet som tilhørte en adelig eier (Bjørkvik 1999: 19). Videre tror han at Bø kan ha vært setegård for en kongsmann, og blitt lagt ut som veitslegods, men som med tiden mistet tilknytning til kongen og ble privat adelsgods. Det samme kan ha skjedd med gårder som stormannen på Bø fikk utlagt, og en teori kan være at de gårdene som var odelsgods på Nord-Karmøy i 1649 tidligere tilhørte et slikt veitslegods under Bø (ibid.: 39). På bakgrunn av Bjørkvik sine eiendomsanalyser virker det rimelig at Bø har ligget i sentrum for en samling privateid jordegods, opprinnelig trolig med nær tilknytning til kongen. At mange av gårdene i et slikt gods har monumentale gravminner kan imidlertid tyde på at dette var gårder som kan ha vært odelsgods på et tidligere tidspunkt, ut fra Iversens modell. Dette må ha skjedd etter at de yngste gravminnene var blitt anlagt. Det kan bety at kongen kan ha konfiskert gården eller på andre måter ha fått råderett over dem – og igjen kan ha forlent dem til allierte eller senere blitt gitt som donasjoner.

Kirkestedet på Torvastad

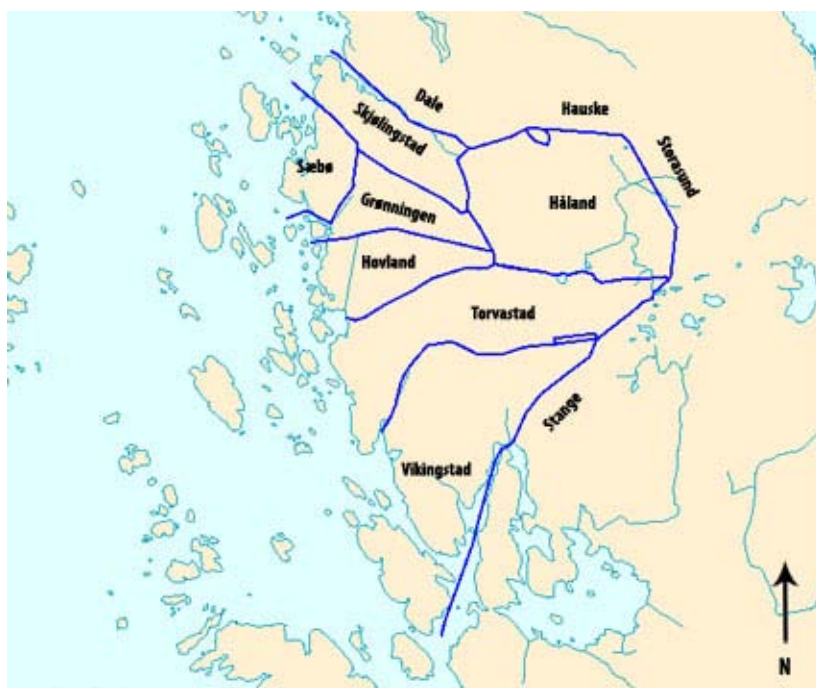

Fig.5.5. Oversikt over grenselinjene rundt gården Torvastad. Kart fra Gislink. Målestokk: 1:30146 (C. Haug 2009).

Figur 5.5 viser at grenselinjene mellom Torvastad, Vikingstad og Hovland opprinnelig kan ha utgjort et større gårdsområde. Grensene tyder på at Sæbø, Grønningen og Skjølingstad en gang har utgjort et gårdsområde som kan være utskilt fra Torvastad. Sammenfallet med Torvastads nordgrense og Hålands sørgrense kan antyde at disse kan ha vært en del av samme gårdsområde. Håland er i så fall den eneste av disse gårdene som ikke grenser mot sjøen (Fyllingsnes 2000: 174-176). På hvilket tidspunkt og hvordan grensene er blitt etablert, er det vanskelig å ta stilling til, siden navneformen peker tilbake forut for rundt 1000-årsskiftet. Det er klart at også Torvastad opprinnelig kan ha vært betydelig større enn den fremstår i 1647, eller den kan også ha inngått som en hovedgård i et godskompleks, noe som jeg også vil prøve å ta stilling til.

Forleddet i Torvastad blir av Rygh tolket som mannsnavnet gno. *Torfi* (NG: 407), mens Særheim finner det mer sannsynlig at forleddet kommer av gno. *torf*, som betyr ”torv”. Mannsnavnet Torfi har blitt brukt på Island, men er ikke kjent i Norge. Det kan derfor være mer rimelig at navnet har bakgrunn i torvskjæring, ifølge Særheim (Særheim 2006: 170). Etterleddet er –stad, som kommer av gno. *staðir* som betyr ”boplass, oppholdsplass”, et navneledd som ofte dateres til eldre jernalder, men som nevnt også kan være yngre (Særheim 1985: 63; 2006: 15). Stadgårdenes sosiale posisjon er som nevnt omdiskutert, men kontekstuelle undersøkelser viser at det ofte kan dreie seg om underordnede gårder (T. Iversen 1997: 129). Det er to andre stad-navn i

nærheten av Torvastad, nemlig Vikingstad og Skjølingstad. Begge disse har også vært store gårder med høy landskyld i tidlig nytid, særlig Vikingstad. Disse stad-gårdene ligger begge i utkanten av det som kan ha utgjort et opprinnelig gårdsvald eller eventuelt gårdskompleks med underordnede gårder, og kan ut fra dette trolig ha vært de første gårdene som ble utskilt fra Torvastad.

Prestegården like ved kirkestedet på Torvastad heter Hovland. Navnet er en sammensetning av gno. *hof* og *-land*. Forleddet kan bety gudehov, gudetempel eller gård, og blir tradisjonelt satt i sammenheng med gamle kultsteder. Navnet kan altså komme av at det har vært et hov i nærheten, og gårder med dette navnet kan som oftest knyttes til den sentrale bosetningen i bygdene (Olsen 1915: 163f; Særheim 2007: 108f). Etterleddet kan plassere gården i eldre jernalder, men kan også være yngre. Håland er den andre land-gården i området, og kan altså stamme fra samme tid. På det tidspunkt gården Torvastad ble kirkested, var sannsynligvis de fleste av disse gårdene allerede utskilt.

På gården Torvastad er det også mange gravminner (nr. 1-9, 11, fig.4.7.), men dessverre er det svært få av dem som er skikkelig undersøkt. Den store mengden gravhauger bør uansett vitne om at området har vært bosatt av folk med nok ressurser til å få bygd monumentale og arbeidskrevende anlegg over sine avdøde, og antyder råderett over jord og eiendom. Som vist i kapittel 4, ligger to gravhauger (nr. 1 på fig. 4.7) i tilknytning til tunet på Torvastad, og et (nr.2, fig. 4.7) i tilknytning til prestegårdstunet på Hovland. Resten av gravminnene ligger spredt på gårder i nærheten, men som tidligere kan ha tilhørt et større gårdsvald under Torvastad. Mange av gravminnene ligger i nærheten av gårdsgrenser, og kan dermed ha fungert som territoriemarkører for det større ressursområdet.

I 1647 er Torvastad, Sæbø, Grønningen, Hauske og Feøy oppført som krongods, mens Vikingstad er Apostelgods, og Håland, Skjølingstad og Dale er odelsgårder. Hovland er lokalkirkelig gods (Bjørkvik 1999: 12). Alle gårdene er heleide, men altså under ulike kirkelige eiere. Alle disse gårdene har graver fra jernalder, unntatt Håland, Sæbø og Grønningen. Gårdene uten graver ligger som et sammenhengende belte mellom Torvastad og Skjølingstad. Disse gårdene uten graver kan være underordnede bosetninger fra før deler av gårdene ble krongods, bebodd av mennesker uten råderett over gårdene de drev, og dermed også trolig uten rett til å anlegge synlige og markerte gravminner.

På denne delen av Vest- Karmøy finnes hovedtyngden av krongods, og kan tolkes som at det var viktig for kongen også å ha kontroll også over den ytre leden på vestsiden av Karmøy. Dette området kan derfor være en del av det eldre krongodset under kongsgården på Avaldsnes. Bjørkvik tolker samlingen av odelsgoods i dette området i sammenheng med de privateide gårdene i tilknytning til Bø, men da som en del av et veitslegods under en setemann på Bø (Bjørkvik 1999: 39). Torvastad ser dermed ut til å ligge i sentrum for en godssamling. Det er mulig at denne samlingen av sentralkirkelig krongods og apostelgoods skal ses i sammenheng med kongssetet på Avaldsnes, slik Bjørkvik antyder. Trekker vi igjen inn gravminnene kan det imidlertid se ut til at det forut for dette har vært selveide gårder, med hauger som trolig markerte odelsrett. Igjen er det naturlig å se dette som en omstrukturering av eiendomsforhold i forbindelse med etableringen av kongemakten i området.

Kirkestedet på Åkra

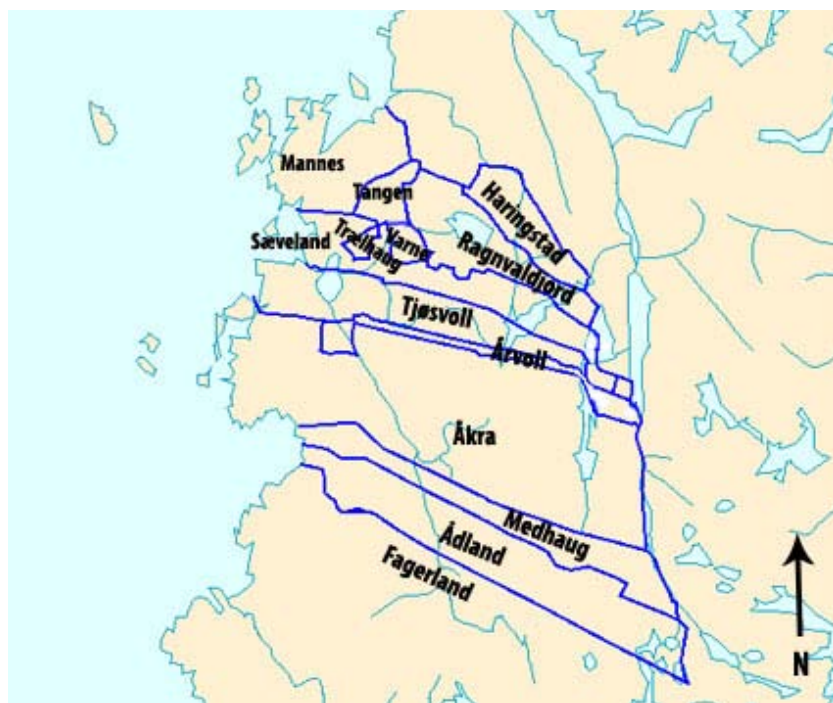

Fig. 5.6. Oversiktskart over grenselinjene rundt gården Åkra. Kart fra Gislink. Målestokk 1:48710 (C. Haug 2009).

Figur 5.6 viser at Åkra er betydelig større i areal enn gårdene rundt, noe også landskylden i 1647 vitner om. Den har en rektangulær form som strekker seg fra en bred strandlinje i vest til utmark i øyens midtre. Nord for Åkra ligger en rekke mindre gårder av mer uregelmessig form. Bjørkvik

tolker det slik at mange av disse er utskilt fra Åkra. I denne sammenheng trekker han frem gårdene Årvoll, Tjössvoll, Sæveland, Trælhaug, Mannes, Varne og Tangen (Bjørkvik 1999: 14, 25). Av fig. 5.6 er det spesielt tydelig at Årvoll skjærer seg inn i gårdsvaldet til Åkra. Vi kan også se at Varne og Trælhaug er ryddet innenfor gårdsområdet til Sæveland. Fyllingsnes tolker grenselinjene slik at også Ragnvaldjord og Haringstad kan ha tilhørt Åkra. Østover fra Mannes går en øst-vestgående morenerygg, og Fyllingsnes ser for seg at denne kan ha gitt navn til en gård, Rygg, som siden har blitt delt opp i gårdene Haringstad, Rangvoll, Rygg og Tangen. Rangvoll og Rygg ble gjenryddet rundt 1600, og slått sammen til den nåværende gården Rangvaldjord (Fyllingsnes 2000: 155-157). Sør for Åkra ligger gårdene Medhaug, Ådland, Fagerland, Øvre Liknes og Nedre Liknes. Disse har alle den samme rektangulære formen som Åkra, men er mye smalere og langstrakte. Grensestrukturen og landskylden vitner dermed om en rekke små gårder rundt Åkra som mest sannsynlig må være yngre utskillinger fra den eldre og betraktelig større Åkra-gården. Denne gården kan dermed ha vært betydelig større enn den er i dag. Gårdsnavnene gir også indikasjoner i samme retning.

Åkra er ubestemt form, flertall av gno. *akr*, som betyr ”dyrket jord”. Denne typen navn kan ikke dateres til noen bestemt periode, men de eldste er nok eldre enn vikingtiden (Sandnes & Stemshaug 1990 [1976]: 355f). Navnet refererer til flere åkrer på stedet (Stemshaug 1973: 51). Åkra er det eneste usammensatte navnet i området, noe som indikerer at det dreier seg om den eldste gården, da det er i regelen slik at usammensatte gårdsnavn er eldre enn sammensatte gårdsnavn (ibid.: 91). Gården har fått navn etter åkerlandet her, og er den eneste bygda på Karmøy som er oppkalt etter åker og korndyrking (Ytreland 1970: 35). Det er blant annet flere land-gårder i området rundt Åkra, som kan stamme fra eldre jernalder eller eventuelt senere, nemlig Ådland, Fagerland og Sæveland. Her er også en stad-gård, Haringstad, som trolig også kan dateres til eldre jernalder ut fra navneformen, men stad-navnene var, som før nevnt, også produktive i yngre jernalder. Gårdsnavnene Trælhaug og Mannes er spesielt interessante, da de kan vitne om oppdyrking av treller og dermed er gårder med klar underordnet status. Slik gårdsstruktur er også kjent fra andre områder (Bjørkvik 1999: 25; Fyllingsnes 2000: 267). Tore Iversen mener Trælhaug er utskilt fra enten Mannes eller Sæveland, sannsynligvis etter vikingtid. Dersom Mannes er et trelle navn, er forbindelsen i dette tilfellet mer uklar (T. Iversen 1997: 138ff). Navneklasser fra middelalderen har ofte et tydelig utkantspreg, med etterledd som indikerer nyridding, inngjerding eller bosted. Navneformer med typiske etterledd fra middelalderen som –voll og –haug (Øye 2002a: 240f), er Årvoll, Tjössvoll, Medhaug, slik at

utskilling av disse gårdene kan ha skjedd i middelalderen. Når vi ser gårdsnavnet Åkra i sammenheng med gårdens størrelse og høye landskyld er det ingen tvil om at Åkra må være en gammel gård med gode betingelser for landbruk. De mange mindre og åpenbart yngre gårdene rundt ser ut til å være utskilt fra denne gården, delvis før og trolig også delvis etter at det ble bygd kirke her.

Flere gårdsnavn kan indikere en underordning i forhold til Åkra som sentrumsgård. Det gjelder gårdene sammensatt med –land og –stad, Sæveland, Fagerland, Ådland og Haringstad, og i tillegg Mannes og Trælhaug, med mulige trelle navn. Disse gårdene er ryddet i utkanten av gårdsvaldet, og kan ha vært utskilt eller ryddet på et tidlig tidspunkt, mens gårdene med navn som indikerer et opphav i middelalderen, er plassert nærmere Åkra, noe som passer med at de kan være senere utskillinger.

På Åkra har det aldri vært foretatt omfattende arkeologiske undersøkelser, men det er allikevel gjort gravfunn som viser at dette har vært et viktig sted i vikingtiden. Det er gjort enkelte gravfunn fra folkevandringstid (nr. 4, fig. 4.10.), men funnene domineres av gjenstander fra vikingtid. På Åkra finnes blant annet tre båtgraver (nr. 2 og 3, fig. 4.10.), tre bautasteiner (nr. 1, fig. 4.10.), den ene av Karmøys to bygdeboger og kirkested fra middelalderen, noe som vitner om at gården må ha hatt en sentral posisjon over lengre tid. I den ene båtgraven er det funnet blant annet skålspenner (S6888a), spillebrikker (S6567a), terning (S5315b), vektlodd (S5315c) og skjelettdeler av hest (S6567c). Alle disse prestisjegjenstandene viser at den gravlagte var av høy sosial status. Det å få med et hestoffer understreker at det dreier seg om en viktig person, og også gravformen er sjelden og regnet som forbeholdt noen få privilegerte individer. Den andre båtgraven preges av våpenfunn, som sverd, spydspiss, pilspisser og bryne (S5371a-n). Den tredje graven inneholdt tre bisselmunnbitt. Opedal knytter båtgravfeltet til et herskerdynasti (Opedal 1997: 100). Båtgraver kan generelt sett knyttes til fruktbarhet, og det finnes ulike teorier om deres symbolske innhold. Åkra ser altså ut til å ha hatt et større gårdsvald i jernalder, og stedsnavn indikerer en underordning av flere av disse gårdene på det tidspunkt det kan ha blitt reist kirke på stedet. Vi ser også at gravfunn understreker en viktig posisjon hos gården Åkra.

Åkra har i 1647 flere eierforhold: gården er krongods, geistlig gods, adelsgods og odelsgoods. Gårdene rundt har varierende eierforhold, men odelsgoods peker seg ut som den vanligste eiendomsformen. Det at gården er i deleie i 1647 kan ifølge Frode Iversen i seg selv være en

indikasjon på at gården tidligere har vært i bondeie (F. Iversen [1997] 1999: 24). Tjøssvoll er geistlig gods og odelsgoods. Medhaug, Mannes, Tangen og Årvoll er odelsgoods. Ragnvaldjord, Haringstad og Sæveland er geistlig gods. Av disse gårdene er det bare Åkra som har graver fra jernalder. Sett i forhold til Iversens modell er det mulig å forestille seg Åkra som en sentrumsgård, mens fordelingen av gravminner og stedsnavn på –land, –stad og trelle navn kan indikere en underordning av gårdene rundt. Nærvær av statusmarkerende gravminner i sentrum, og fravær av gravminner i utkanten, passer inn i dette bildet.

Nord for Åkra lå et heleieområde av fem gårder i sentralkirkelig eie. Dette området omfattet de fire gårdene Ragnvaldjord, Haringstad, Østhus og Ytre Eide. Graver fra jernalder finnes bare på Ytre Eide. Dette området kan dreie seg om deler av et eldre krongods. Bjørkvik ser for seg en tilsvarende situasjon på Åkra, som den som er skissert for Bø. Odelsgodset ved Åkra må på samme måte som på Bø ha dekket tidligere adelsgoods, i følge Bjørkvik (Bjørkvik 1999: 14). På samme måte som på Bø kan alt dette tidligere godset ha tilhørt en adelig eier og utgjort en godsenshet (Bjørkvik 1999: 19). Gravminnene understreker Åkras posisjon som sentrum for en samling gårder som kan ha vært i et underordningsforhold opprinnelig.

Kirkestedet på Ferkingstad

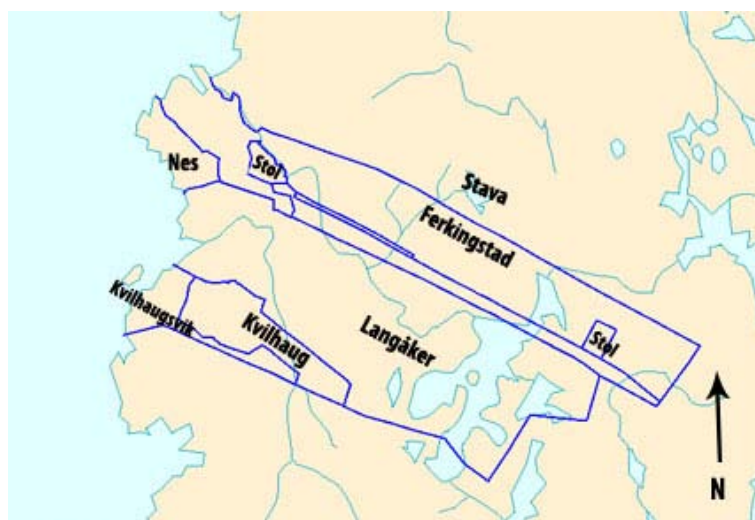

Fig. 5.7. Oversiktskart over grenselinjene rundt gården Ferkingstad. Kart fra gislink. Målestokk: 1:40105 (C. Haug 2009).

Figur 5.7 viser at Ferkingstad i dag ikke er den største gården i utstrekning i området, da nabogården Langåker er mye bredere enn Ferkingstad. Begge har imidlertid den typiske lange, rektangulære formen som strekker seg fra sjø til fjell. Grenselinjene vitner om at de to mindre gårdene Nes og Stol må være utskilt fra Ferkingstad i sør (Lillehammer 1980: 46f; Bjørkvik 1999: 32; Fyllingsnes 2000: 157). Begge er små og smale gårder i periferien av Ferkingstad, hvor de skjærer seg inn i en ellers rektangulær gårdsform. Gårdsområdene preges også av å være oppstykkede enheter. Mot nord grenser Ferkingstad til gården Stava, og deler av denne grensen følger en elv som trenger gjennom landskapet fra strandlinjen. Siden denne er en naturlig grenselinje mellom disse gårdene, kan grenseskillet være svært gammelt. Sør for disse gårdene ligger Langåker, hvor grenselinjene viser at Kvilhaug og Kvilhaugsvik må være utskilt fra Langåker (Fyllingsnes 2000: 158). Regner en disse to gårdene sammen med Langåker, utgjør området et nesten perfekt rektangel. Stedsnavn kan belyse forholdet mellom Ferkingstad og Langåker ytterligere, hvor Ferkingstad fremtrer som det eldste.

Ferkingstad kommer av gno. *farðegn*, som er et mannsnavn (Sandnes & Stemshaug [1976] 1999: 106). Etterleddet kan som nevnt plassere gården i eldre jernalder, eventuelt yngre jernalder. Nabogården Nes bærer et av de eldste gårdsnavnene (Særheim 2007: 11). Vi har tidligere sett at Nes sannsynligvis er en yngre utskilling fra Ferkingstad, noe Fyllingsnes mener at kan forklares med at Nes har vært et gammelt lokalitetsnavn, og siden blitt gårdsnavn på det utskilte området (Fyllingsnes 2000: 152). Den vesle nabogården Stol kommer av gno. *støll* som betyr stol. Dette finnes ofte i navn på fjell og høyder (Sandnes & Stemshaug [1976] 1990: 169), noe som ikke passer særlig godt i denne sammenheng. Sør for disse gårdene ligger Langåker. Navnet viser at noen må ha hatt åker her før det ble etablert gård, og Fyllingsnes mener det er mest sannsynlig at det er Ferkingstad som er opphavsgården (Fyllingsnes 2000: 158). Navnedannelser sammensatt med endelsen –åker, kan indikere at dette har skjedd i middelalderen (Øye 2002a: 240f). Grenselinjer og gårdsnavn tyder samlet på at Ferkingstad opprinnelig utgjorde en større gård, som senere er blitt oppdelt. Ut fra navneformer kan dette ha vært en prosess som strakk seg over tid, også etter at det ble reist kirke her.

Ferkingstad er rik på gravminner fra jernalder, med hovedtyngden på merovingertid. Det er avdekket en bautastein og mulig steinsetting i forbindelse med et monumentalt anlegg av hustufter fra eldre jernalder (nr. 5, fig. 4.12.). Ferkingshaug (nr. 6, fig. 4.12.) må ha vært en av de største gravhaugene på Karmøy, til tross for at det enda ikke er gjort funn i haugen. På

Ferkingstad er det gjort løsfunn av skålspenner fra merovingertid (S8127), som sannsynligvis stammer fra en kvinnegrav. Her er også et gravfelt inkludert en båtgrav (nr. 4, fig. 4.12.), med prestisjegenstander som sverd, spyd, pilspisser (S3850a-c), skålspenne (S3852a), keramikk (S3852c), fugleformet bronsespenne (S4260a), glassperler (S4260b) og en gullbarre (S7955). Gravfeltet er fra folkevandringstid/merovingertid. Nabogården Stava har et stort fornminnefelt kalt Skjoldmøyene. Feltet har sjelden variasjon i gravminnene, fra rundhauger til trekanthauger med bautaer i endene. Det vitner om bosetning her senest i eldre jernalder. Nabogården Nes er særlig kjent for sine store skipsnausttuffer fra eldre jernalder (nr. 7, fig. 4.12.), et anlegg som altså mest sannsynlig må ses i sammenheng med Ferkingstads gårdsvald på denne tiden. I sammenheng med dette anlegget er det også spor etter graver. Langåker har gravfunn fra både eldre romertid, folkevandringstid og vikingtid. Dette trenger imidlertid ikke bety at dette er en gammel gård, og at gravminnene skal ses i sammenheng med selve gården, da den som vist kan ha inngått i en annen grensestruktur da gravminnene ble anlagt.

I 1647 er flere gårder i dette området gods under Utstein kloster. Det gjelder både Ferkingstad og Langåker, og nabogården Stava. Kvilhaug og Nes var lokalkirkelig gods. Det finnes gravminner fra jernalder på alle disse gårdene, utenom Stol. Siden Langåker kan ha blitt utskilt i middelalderen, er det særlig interessant å se på plasseringen av gravminnene på gården. Gravminnene er store sett plassert sentralt på gården, i tilknytning til kystlinjen, og trenger dermed ikke å ha fungert som territoriemarkører for gården. De skal nok imidlertid ses i forbindelse med Ferkingstad i jernalderen. Ut fra eiendomsforholdene anser jeg det som mest sannsynlig at området på et tidspunkt har vært i kongens eie. Her finnes utelukkende kloster- og lokalkirkelig gods, utenom Hemnes som var Apostelgods, og det er mulig dette viktige området med tyngdepunkt i merovingertid, under rikssamlingsstridene, ble konfiskert av kongen med tilhold på Avaldsnes. Vi ser at på samme måte som ved Bøvågen var det mye geistlig gods i området rundt Ferkingstad. Det er sannsynlig at kongen har stått bak donasjonene av eiendom til sentralkirkelige institusjoner her. Det kunne være viktig for kongen med tilhold ved Bøvågen å ha et støttepunkt på vestkysten, hvor han kunne føre kontroll med den ytre leden. I havna ved Ferkingstad kan han ha hatt en reserveflåte, foreslår Bjørkvik (Bjørkvik 1999: 31). Gravminnene fra yngre jernalder indikerer at mennesker med råderett var bosatt på stedet før eiendommene eventuelt ble tatt til krongods og senere donert til sentralkirkelige institusjoner

Også på Sør-Karmøy kan det synes som om kongen sikret seg støttepunkt, noe som avspeiler seg i de senere jordeiendomsforholdene. Bjørkvik ser for seg at han må ha gjort seg nytte av den tidligere godskjernen på Ferkingstad (Bjørkvik 1999: 38). Dersom denne tolkningen er riktig, ser Ferkingstad ut til å ha utgjort et sentrum for en større samling krongods under kongen på Avaldsnes. Det vil også ha gitt kontroll over vestsiden av øyen.

Kirkestedet på Falnes

Fig. 5.8. Oversikt over grenselinjene rundt Nedre og Øvre Falnes. Kart fra gislink. Målestokk: 1: 26830 (C. Haug 2009).

Det middelalderske kirkestedet ligger som før vist på Nedre Falnes, men nær grensen til Øvre Falnes. Fyllingsnes mener at Nedre Falnes må ha vært utskilt fra Øvre Falnes senest i høymiddelalderen. Han mener dette kan ha skjedd som følge av at Øvre Falnes ble prestegård, og i forbindelse med etableringen av kirke på Nedre Falnes (Fyllingsnes 2000: 160-162). Gravfunn på disse gårdene kan her gi tydeligere indikasjoner på hvilken gård som er utskilt fra den andre. I vest ligger gården Vik, som var blant de høyest skyldsatte gårdene på Sør-Karmøy på midten av 1600-tallet, noe som kan indikere at det er en gammel gård. I nord ligger gårdene Hovdastad, Dale og Tjøsheim. Ut fra grenselinjene ser det ut til at disse en gang har utgjort et stort gårdsområde. Ut fra grenselinjene tolker Fyllingsnes det slik at Hillesland er utskilt fra Vik, slik at denne gården kan altså ha være enda større (Fyllingsnes 2000: 160, 163). På den tiden kirkestedet ble etablert utgjorde de imidlertid rimeligvis egne gårder, etter navneformene å

dømme. Vi ser altså at det ligger store gårdsområder nær Falnes. Dette betyr at gårdene Nedre og Øvre Falnes utgjorde en samlet gårdsenhet lenger tilbake i tid, trolig fortsatt da kirken ble anlagt.

Førsteleddet i Falnes er ukjent. Det kan komme av gno. *falr* som viser til falen på et spyd, eller av gno. *folr* som betyr bleik (NG: 388f; Sandnes & Stemshaug 1990[1976]: 103). Som i tilfellet med Avaldsnes, er etterleddet det naturbetegnende *-nes*. Gården Falnes har på et tidspunkt blitt kløyvd i to til de nåværende gårdene Øvre og Nedre Falnes. I vest grenser Falnes til Vik. Navnet kommer av gno. *vik* som betyr vik eller fjordbukt (Sandnes & Stemshaug 1990[1976]: 169). Vik synes å være et av de eldste gårdsnavnene (Særheim 2007: 11). Både landskylden og navnet vitner også i denne sammenheng om en gammel gård. Øvre Falnes grenser også til Skitnadal, Heggheim og Hillesland. På bakgrunn av navneformene kan Hillesland mest sannsynlig plasseres i eldre jernalder eller senere, mens Heggheim kan stamme fra vikingtid. Navnet Skitnadal antyder at denne gården er blitt ryddet av bønder på et lavere sosialt trinn (Bjørkvik 1999: 23), men trenger ikke være gammel.

Falnes har få gravfunn. På Nedre Falnes mangler gravfunnene helt, mens det på Øvre Falnes er registrert gravhauger og en bautastein som vitner om bosetning i jernalderen (nr. 1, fig. 4.14.). Gravfunnene indikerer dermed at det er Nedre Falnes som er utskilt fra Øvre Falnes. Nabogården Vik er imidlertid rik på fornminner, inkludert gravfunn og den andre av Karmøys to bygdeborger. Her er blant annet gjort et rikt gravfunn fra merovingertid. Gravfunnene i dette området har altså sin tyngde i området utenfor gården med kirkested. Kirkestedet på Falnes skiller seg dermed ut fra de øvrige ved å ikke ligge på en gård med stort gårdsvald ved utgangen av jernalder, men i stedet ble gården selv oppdelt fra Øvre Falnes. Noen få gravminner ligger her på Øvre Falnes, men kirkestedet mellom Øvre og Nedre Falnes.

Falnes er som nevnt ikke oppført i skattematrikkelen 1647, slik at eieropplysninger ikke kan hentes ut av denne kilden. På bakgrunn av en kilde fra 1649 fører imidlertid Bjørkvik opp Øvre Falnes som lokalkirkelig gods, og Nedre Falnes som lokalkirkelig gods og bispegods (Bjørkvik 1999: 13). Nabogården Vik er deleid bispegods og odelsgods. Skitnadal er Utstein klostergods, mens Hovdastad er bispegods. Det ligger en rekke gårder rundt disse som er heleid odelsgods; Sandve, Li, Mjølhus, Høyenes, Håland, Heggheim, Hillesland, Tjøstheim og Dale. Her finnes graver fra jernalder på gårdene Øvre Falnes, Vik, Skitnadal, Sandve, Hovdastad, Heggheim, Tjøstheim og Dale, noe som støtter opp om at eiendomsforholdene i middelalderen har røtter

lenger tilbake i tid. Det er dermed vanskelig å spore godsdannelser med utspring i Falnes i dette området ut fra Iversens modell. Området domineres av bondeei, mens et beskjedent område rundt kirkestedet er i sentralkirkelig eie i 1649. I sør var de største eiendommene Syre og Vik bispegods, og dessuten Vikra og Falnes Nedre og Hovdastad, mens Skitnadal, Øvre og Nedre Risdal var klostergods. Falnes ser altså ikke ut til å ligge i sentrum for noen godssamling, men faller heller utenfor et større område av bondeide gårder med gravminner, ved å være i sentralkirkelig eie.

Samlet vurdering av kirkestedene

Undersøkelsen har vist at det er flere forskjeller mellom kirkestedene, men også likhetstrekk.

Gårdsnavn	Relativ landskyld størrelse 1647	Størrelse i laup 1647	Navn	Gravminner	Utskilt i flere gårder	Sentrum for godssamling
Avaldsnes	1,8	4	-naturnavn	x	x	x
Bø	1,6	3,6	-bø	x	x	x
Torvastad	2,7	6	-stad	x	x	x
Åkra	5,9	8,25	Åkernavn	x	x	(x)
Ferkingstad	2,9	4	-stad	x	x	x
Nedre Falnes	-	-	-naturnavn	-	-	-

Tabell 5.3. Tabell som viser kirkestedenes forhold til landskyld i 1647, stedsnavn, gravminner, oppdeling i gårder og eiendomsforhold.

Tabell 5.3 viser ut fra landskylden i 1647 viser at gårdene med kirkested stort sett er større gårder i sine områder. Gårdene var jevnt over større i nord, mens det var større forskjeller i gårdsstørrelse i sør, slik at gårdene med kirkested i Stangaland skipreide skiller seg mer ut i størrelse i forhold til de omliggende gårdene. En nærmere undersøkelse av landskylden indikerer også at det ligger mindre og yngre gårder rundt flere av gårdene med kirkested, som kan være utskilt fra gården med kirkested. Gårds- og eiendomsstrukturen, sammen med stedsnavn, støtter denne vurderingen. Dette viser at det var større økonomisk grunnlag for å reise kirker enn det de

nåværende gårdsgrensene signaliserer. De fleste kirkestedsgårdene ser også ut til å ha utgjort kjerner i større godssamlinger i middelalderen.

Kongsgården på Avaldsnes ser slik ut til å ha ligget i sentrum for en omfattende godssamling, og den store mengden sentralkirkelig gods på Karmøy skal nok ses i forhold til kongsgården her. Også Bø og Åkra ser ut til å ligge i sentrum for godssamlinger som tidligere kan ha vært av bondeide gårder hvor gravminner signaliserer råderett. Torvastad og Ferkingstad ser også ut til å ligge i sentrum for eldre jordegodssamlinger, som er registrert sentralkirkelig i tidlig nytid. Begge disse godssamlingene kan tidligere ha vært en del av kongen på Avaldsnes sitt krongods på øyen, som så ble donert til kirke og klostre. På Sør-Karmøy, ved Falnes, er det et større område med bondeide gårder med graver, og disse utgjør nok ikke noe tidligere godsområde. Falnes-gårdene skiller seg ut fra disse ved inngå i sentralkirkelig gods, uten at det er mulig å avgjøre hvordan det kom til.

Gårdsnavn og grensestruktur forteller at alle gårdene med kirkested, utenom Falnes, har ligget i sentrum av et større gårdsvald, hvor flere gårder senere er blitt utskilt i løpet av jernalder eller middelalder, hvor de kan tenkes å ha inngått i over- og underordningsforhold. Fordelingen av gravminner viser i de fleste tilfeller et tyngdepunkt på gården med kirkested fra middelalderen, men i de fleste tilfeller er det også jernaldergraver på gårdene rundt. Det tyder på at de har hatt en mer selvstendig status alt i jernalderen. Eiendomsforholdene i 1647 viser at alle kirkestedene på 1600-tallet var i sentralkirkelig eie, unntatt Bø og Åkra. Sammen med fordeling av gravminner og forekomst av gårdsnavn ser det ut til å tegne seg et bilde av gårder med kirkesteder i sentrum for godssamlinger, og hvor flere gårder rundt kirkestedet fremstår som underordnet hovedgården med kirkested. Kirkestedet på Falnes skiller seg ut fra dette mønsteret.

I neste kapittel skal jeg diskutere spørsmål om hvem som reiste kirke, til hvilken tid og hvorfor. Alt nå peker kongen seg ut som en sentral aktør på Karmøy, men ikke alene. Jeg vil se nærmere på dette ut fra andre innfallsvinkler og perspektiver, som skissert i kapittel 3.

6. HVEM REISTE KIRKE, TIL HVILKEN TID OG HVORFOR?

På bakgrunn av resultatene så langt vil jeg nå drøfte spørsmålet om av hvem som kan ha stått bak etableringen av de seks kirkestedene, når dette kan ha skjedd, og hva som kan ha vært bestemmende for lokaliseringen av dem.

Plasseringen til et kirkested må i stor grad være bestemt av kirkebyggeren eller kirkebyggernes intensjoner og behov, og i forhold til tidens samfunnsforhold. Siden kirker var svært ressurskrevende å oppføre og holde, finnes det tre mulige kirkebyggere: kongen, stormenn eller et fellesskap av bønder. I den første kristne tiden var kongen en sentral aktør, og fremtrer som en aktiv kirkebygger, noe sagamaterialet også vitner om. Ifølge kongesagaen Ågrip og Håkon den godes saga forteller at Håkon Adalsteinsfostre var den første kongen som arbeidet for kristendommens innføring i Norge, og som bygde kirker (Smedberg 1973: 127; Solli 2008: 119). Olav Tryggvason skal ha hatt størst gjennomslagskraft, og hans saga forteller at han lot bygge den første kirken på Moster (Smedberg 1973: 127). Skriftlige kilder forteller også om andre kirkebyggere enn kongen. Gulatingsloven forteller at: ”Um einskildmenn byggjer kyrkje, anten lendmann gjer det eller bonde, eller kven det er som byggjer kyrkje, skal han halda henne i stand og inkje øyda tufti” (G. kap.12). Sagamateriale trekker også i flere tilfeller frem stormenn som kirkebyggere, hvor ønsket om å reise kirke kunne inngå i en sosial strategi knyttet til makt og ressurser.

Plasseringen av kirkene på gårder, gårdens økonomiske basis og forekomst av gravminner, kan indikere hvem som har stått bak oppføringen av dem, og hvem kirkene var tiltenkt. Jeg vil ta utgangspunkt i Dagfinn Skre sin hypotese om kirkebygging, fra hans magistergradsavhandling *Gård og Kirke, Bygd og Sogn* fra 1988 som omfatter Sør-Gudbrandsdalen. Hans hypotese er at enkeltmannsbyggeri, altså høgendeskirker, kjennetegnes av å ligge på en stor gård i tilknytning til gårdstunet, i et området med store forskjeller i gårdsstørrelse, hvor en sentral plassering i bygda ikke er nødvendig. Fellesbyggerier var herredskirker, hvor flere bønder har gått sammen for å få reist kirke, og kunne gjerne bli reist på mindre gårder, i et område med jevnere gårdsstørrelse, sammen med en sentral plassering i bygda, slik at kirken skulle være tilgjengelig for alle de involverte parter (Skre 1988: 8-11, 77). Han bruker i tillegg gårdens landskyld som en indikasjon på om gården har hatt økonomi til å finansiere bygging av kirke på egenhånd eller ikke (ibid.:

25). Jeg vil se nærmere på hvordan denne modellen passer inn i en annen landskapstype og i et område som stod sentralt i rikssamlingene og den tidlige kristningen av landet.

Gulatingsloven omtaler forskjellige typer kirker; hovedkirker, fjordungskirker, åttingskirker, herradskirker og høgendeskirker (G. kap.10, 12). I hvert fylke skulle det finnes en hovedkirke, og i tillegg fjerdings- og åttingskirker for mindre organisatoriske enheter. Herredskirkene var bygdekirker (Smedberg 1973: 45-48), mens høgendeskirker var private gårdskirker. Selv om det ikke er grunnlag for å plassere kirketyperne kronologisk ut i fra landskapslovene, er det mulig at høgendeskirker hovedsakelig har tilhørt en tidlig fase av kirkebyggingen, mens kollektive kirker i større grad kan ha blitt oppført en stund etter (Smedberg 1973.: 129f, 147-149). Den tidlige kirkelovgivningen forutsetter altså at kirkebygging både kunne skje som fellestiltak for å ta i mot folk fra større om mindre områder, og som private foretak.

De eldste kirkene som ble oppført i Norge var bygget av tre. Arkeologiske utgravninger under kirker, blant annet på Urnes, Mære og Veøy, har avdekket spor etter flere av disse første trekirkene med jordgravde stolper (Brekke, Nordhagen, Lexau 2003: 89f). De eldste dokumenterte kirkene ser altså i stor grad ut til å stamme fra 1000-tallet (Knagenhjelm 2008: 64,67; Molaug 2008: 80; Solli 2008: 117f). I mange tilfeller kan imidlertid kirkegård eller kristne gravlegginger forut for kirken gå tilbake til 900-tallet. Stolpekirkene hadde kun rundt et hundre års levetid, og de må raskt ha blitt erstattet av stavkirkene på sviller eller steinfundamenter (Wichstrøm 1984: 253). Stavkirkene ble hovedsakelig oppført på 1100- og 1200- tallet (Anker 1997: 203). Bygging av steinkirker kan ikke ha skjedd i særlig omfang før etter år 1100, særlig i andre halvdel av århundret. Mer vanlig enn nybygging var det på 1200-tallet og senere å bygge om eller på de eldre kirkene (Brekke, Nordhagen, Lexau 2003: 123-125).

Hvem kan ha stått bak kirkebyggingen på Karmøy?

Å forsøke å nærme seg spørsmålet om hvorfor kirkene ble reist, bygger i stor grad på helheten av resultatene som er fremkommet så langt. De ulike faktorene av betydning for å vurdere hvem som kan ha bygd kirkene er presentert i tabell 6.1. Spørsmålet om kirkebygging på Karmøy i middelalderen er allerede til en viss grad blitt berørt av Halvard Bjørkvik (1999) og Frode Fyllingsnes (2000), og jeg trekker veksler på deres arbeider, men vurderer også spørsmålet ut fra faktorer som gravminner og landskapsanalyse.

	Større gård	Tunkontekst	Monumental plassering	Mulig krongods	Eldre rituelt samlingssted
Avaldsnes	x	x	x	x	x
Bø	x	x	x	-	x
Torvastad	x	x	-	x	x
Åkra	x	-	-	-	x
Ferkingstad	x	-	-	x	x
Falnes	-	-	-	x	-

Tab. 6.1. Oversikt over kirkestedenes forhold til ulike faktorer som kan fortelle om kirkebyggingen på Karmøy.

Avaldsnes

Kirken på Avaldsnes er nær knyttet til kongsgården. Dette bekreftes av mange kilder. Når Avaldsnes var kommet i sentralkirkelig eie senere i middelalderen indikerer også det at det dreier seg om et eldre krongods, hvor kongen på et visst tidspunkt har donert eiendommen til sentralkirkelige institusjoner. Kongsgården ser også ut til å ligge i sentrum for en betydelig samling eldre gods, som vist i kapittel 5. Når kirken er oppført i nær tilknytning til det historiske tunet, tyder dette på en bevisst handling fra dem som rådde grunnen. Kirkestedet og kongsgårdens strategiske plassering og monumentalitet kan tolkes som demonstrasjon av makt og rikdom, og innlemming av en ny religion. Avaldsnes viser lang kontinuitet som et maktsentrum og en tidligere rituell møteplass etter gravminnene å dømme. Når det ble holdt lagting på Avaldsnes på 1300-tallet, kan også det bygge på eldre tingfunksjoner og samlingsplass, siden skipreiden har fått navn etter stedet, og som før nevnt kan skipreideorganisasjonen være svært gammel, og er satt i sammenheng med Håkon den gode og engelsk påvirkede impulser. Ved Karmsund må skipreideinndelingen ha vært svært viktig. Den strategiske plasseringen og nære tilknytningen til Karmsundet, med kontroll over leden og skipsfarten gjennom det trange sundet, viser tydelig at stedsvalget ikke er tilfeldig. Valg av kirkested gjorde også at kirken fikk dominere over de tidligere hedenske manifestasjonene som fortsatt må ha vært markante i landskapet rundt kirken. Kongen peker seg altså ut som kirkebygger på Avaldsnes, noe som bekreftes ytterligere gjennom middelalderske skriftlige kilder.

Bø

Kirkestedet på Bø er også nær koblet til kongemakten, med sin nære tilknytning til kongsgården bare 1,5 km unna, og plassering ved Karmsundet lenger nord. Ut fra de senere eiendomsforholdene, forekomsten av gravminner og nærhet til kongsetet på Nord-Karmøy, kan Bø tolkes som et eiendomskompleks som kan ha kommet under kongelig kontroll. Bjørkvik

mener den har ligget under en kongelig ombudsmann, hvor eiendommen trolig ble overført fra kongen med tilhold like ved. Dette er vanskelig å ta stilling til. Kirkestedet ble plassert godt synlig på en høyde like ved det historiske gårdstunet, som gjorde at kirken fikk en monumental virkning, særlig sett fra Karmsundet. Utsikt og kontroll over ferdselen gjennom sundet synes også å ha vært utslagsgivende. Gårdsgrenser, stedsnavn og eiendomsforhold indikerer at Bø har ligget sentralt i et større gårdsvald og samling eiendommer. Dette, og gravminner fra både eldre og yngre jernalder i tilknytning til gården, forteller om en stor gård, med makt og rikdom. Det tyder på at godset opprinnelig har vært knyttet til en stormann. Som jeg tidligere har vært inne på, er det sannsynlig at dette har blitt konfiskert av kongen for å få større kontroll i området. Konfiskasjoner og voldelige handlinger er ikke ukjente fenomener i rikssamlingstiden, og står ikke i motsetning til Bjørkviks antagelse som veitslegård med kirke.

Torvastad

Også ved Torvastad er det visse trekk som peker tilbake til kongen som den som bidro til å anlegge kirke på gården. Vi har sett at Torvastad var stor både i middelalder og fortsatt i tidlig nytid. Da kirkestedet ble anlagt var gårdsvaldet etter alt å dømme betydelig større enn senere i middelalderen. Kirken ble da plassert sentralt i dette større gårdsvaldet. I forrige kapittel kom jeg frem til at Torvastad kan ha vært en del av et eldre kongsjord under Avaldsnes. Kirken ble plassert like ved det historiske gårdstunet, og er godt synlig i landskapet, men uten å fremstå som monumentalt. Det at det er mange gravminner på stedet, kan ut fra Iversens resonnement tyde på andre eierforhold forut for kongens eierforhold. Stedet ligger sentralt og strategisk i forhold til den ytre leden på vestsiden av Karmøy. Slik sett kan det dreie seg om et eldre samlingssted, med utgangspunkt i en stormannsgård. Samlet peker dette mot en lignende situasjon som på Bø, hvor kongen eller helst en stormann i allianse med kongen tok stedet i beskyttelse og ble kirkebygger her. Den synlige plasseringen nær et gårdstun gjør det sannsynlig at en stormann knyttet til gården kan ha vært kirkebyggeren, da helst en person i allianse med kongen, om dette resonnementet skal henge sammen. Fyllingsnes trekker imidlertid frem kongen som den mest sannsynlige kirkebyggeren på Torvastad (Fyllingsnes 2000: 108.) Nærheten til tunet tyder på at det har vært en høgendeskirke, snarere bygd av en stormann, men som da kan ha vært alliert med kongen. Dersom dette er rett, var alle de sentrale og utadvendte kirkestedene som reflekterer spesielt strategiske steder på ulike deler av øyen, anlagt på kongelig initiativ.

Åkra

Som vist i forrige kapittel, var Åkra en ressursrik gård på Karmøy. Det er ingen tvil om at en stormann på Åkra ville hatt ressurser til selv å bygge og vedlikeholde en kirke, noe også rike gravfunn fra sen jernalder understreker. Spørsmålet reiser seg også her – var det direkte maktkontinuitet eller snarere maktskifte inn i kristen tid? I det flate, åpne landskapet på Åkra oppleves forholdet mellom kirkested og tun som forholdsvis nært, til tross for en avstand på omtrent 250 meter. Forbindelsen understrekes av en vei som går mellom kirkested og tun. Kirkestedet fremstår ikke som monumentalt, men likevel godt synlig i det åpne landskapet. Vi har sett at det mest sannsynlig kan dreie seg om tidligere adelsgoods, noe som i utgangspunktet kunne tyde på at kirken har blitt oppført av en stormann som en høgendeskirke. Dette er også i tråd med gårdens økonomiske basis og kirkestedets tunknytning. At gården senere var i deleie kan tyde på at gården hele tiden har vært i bondeie, og at kongen ikke har beslaglagt eiendommen her ved rikssamlingen eller senere. Dette er imidlertid usikkert, og vanskelig å svare på ut fra kildematerialet.

Mye tyder på at Åkra også har vært et eldre samlingssted, trolig også som tingsted. Det finnes en rekke gravminner på gården, og kirkestedet ligger sentralt til like ved en vei som mest sannsynlig fører både nord og sør på øyen. Det er heller ikke lang avstand til havet i vest, tross manglende synsforbindelse. Kirken ligger sentralt plassert i det senere sognet med samme navn. På grunn av at gårdene rundt Åkra viser preg av å være underordnede bosetninger, og gårdens størrelse, anser jeg fellesbyggeri som lite sannsynlig. Jeg tolker materialet slik at den første kirken på stedet mest sannsynlig har blitt bygd som høgendeskirke av en stormann på gården. Bjørkvik og Fyllingsnes støtter en slik tolkning.

Ferkingstad

Ferkingstad var en av de største gårdene i skipreiden på 1600-tallet, men med et større gårdsvald i jernalder. Kirkestedets tunknytning er av samme karakter som for Åkra. Dette kan indikere at en stormann har stått bak kirkebyggingen også her. Kirkestedet har ingen monumental plassering i landskapet, og heller ikke særlig synlig på lengre avstand. Det er flere faktorer som tyder på at Ferkingstad har vært en eldre samlingsplass. Det er mange gravminner på gården, og kirkestedet ligger i nær tunknytning til et havneområde i vest, men det er ingen kjent tingplass på stedet. Som vist i forrige kapittel, tyder mye på at gården kan ha vært del av en større godssamling under kongemakten i tidlig middelalder, før det ble donert til Utstein kloster. Det kan ha skjedd tidligst rundt midten av 1200-tallet, ut fra etablerte dateringer av anlegget. Det er altså mange faktorer

som peker mot en privat kirkebygger på Ferkingstad. Jeg vurderer det likevel slik at kongen tegner seg som den mest sannsynlige initiativtakeren, siden Ferkingstad kan ha vært en strategisk plass som kongen ser ut til å ha sikret seg på et tidlig tidspunkt, men trolig utført og tilknyttet en alliert stormann. Fyllingsnes trekker også frem kongen som kirkebygger, men legger imidlertid til at dersom det ikke var kongen som stod bak kirkebygget, burde det tilskrives en velstående bondefamilie på gården (Fyllingsnes 2000: 208f). Bjørkvik understreker imidlertid stormannens rolle (Bjørkvik 1999: 46). Jeg vurderer det som sannsynlig at en stormann, sannsynligvis alliert med kongen, har stått bak den tidlige kirkebyggingen på Ferkingstad.

Falnes

Falnes er det eneste kirkestedet på Karmøy som ikke er lagt til en større gård. Det har heller ikke direkte forbindelse til noen av de kjente tunene, eller gravminner nær kirkestedet, noe som kjennetegner alle de øvrige kirkestedene.

I området rundt ligger en rekke gårder med forholdsvis jevn gårdsstørrelse, som var bondeide. Siden heller ikke Falnes er en stor gård, kan dette tyde på at flere gårder har gått sammen om å få bygd kirke her. Det er heller ingen tegn på statusmarkering i forbindelse med kirkestedet. Fyllingsnes trekker også fellesbyggeri frem som en mulighet, men finner dette likevel mindre sannsynlig, fordi prestegården på Øvre Falnes i så fall må blitt avstått av private eiere (Fyllingsnes 2000: 109). På 1600-tallet var gården i sentralkirkelig eie. Det er likevel vanskelig å komme nærmere tidligere eiendomsforhold, og om det har stått private eiere bak, som har avstått Øvre Falnes til prestegård. Jeg finner det mest sannsynlig at det stod et fellesskap av bønder bak kirkebyggingen, og at kirkestedet ble valgt for å anlegge en bygdekirke, eventuelt sognekirke, avhengig av tiden den ble reist i.

Samlet tyder dette på at konge og kongelig allierte stormenn var de sentrale aktører i mesteparten av kirkebyggingen på Karmøy i middelalderen. Kongen har uten tvil stått bak kirkene på Avaldsnes, men kan også ha vært initiativtakere til å få bygd kirker på Torvastad og Ferkingstad, som da de første kirkene ble reist, kan ha vært deler av kongens gods. Stormenn ser ut til å ha bygget kirkene på Bø og Åkra, men man må også holde mulighetene åpne for at stormenn kan ha vært virkesomme også på Torvastad og Ferkingstad, trolig da i allianse med kongen. Det er lite som tyder på at noen av kirkene ble reist av et bygdefellesskap, med unntak av Falnes. Mange

ting kan tyde på at kirkestedet på Falnes ble bygget kollektivt, men det er også mulig at flere av de andre kirkene ble bygget som sognekirker på et senere tidspunkt, da som fellesbyggeri.

Når ble kirkestedene etablert?

Et annet sentralt spørsmål for å belyse oppgavens overordnede problemstilling, er tidspunktet for kirkenes oppføring. Tidsaspektet er spesielt viktig for å kunne vurdere kirkestedets eventuelle kontinuitet eller brudd med førkristne strukturer. Det er, som nevnt i kapittel 3, generelt mye usikkerhet knyttet til datering av middelalderske kirkesteder. Den eneste sikre måten å datere dem er gjennom arkeologiske utgravninger, og slike er ikke blitt utført på de aktuelle kirkestedene på Karmøy. Jeg vil ta utgangspunkt i terminus post quem- og terminus ante quem-dateringer for å sannsynliggjøre tidsaspektet av kirkereisingen. Disse tidsangivelsene blir presentert i tabell 6.2. I de fleste tilfeller er det et vidt gap mellom når kirken tidligst og seinest kan ha vært reist. Det er imidlertid mulig å sannsynliggjøre når i dette tidsrommet kirken kan ha blitt reist ved å se den i en større kontekst, og i relasjon til hverandre og i forhold andre aspekter som har vært omtalt i analysen.

Kirkested	Prest	Kirke	Sogn	Terminus ante quem
Avaldsnes	1298	1020/1301	1322	1298? Saga?
Bø	1301	1301	-	1301
Torvastad	1301	1301	1382	1301
Åkra	1301	1301	1392	1301
Ferkingstad	-	1563	1563	1563
Falnes	1534	1563	1563	1563

Tab. 6.2. Tabell som viser når prest, kirke og sogn i tilknytning til de aktuelle kirkestedene først blir nevnt i sagaer og middelalderdokument.

Avaldsnes

De yngste gravminnene fra Avaldsnes dateres grovt sett til yngre jernalder. Uten en nærmere datering, kan altså kirke teoretisk ha blitt reist i løpet av yngre jernalder, i tilfelle mest sannsynlig på et senere tidspunkt ut fra dateringer av tidlige kirker.

Den stående kirken på Avaldsnes kan senest ha blitt reist 1298, da skriftlige kilder forteller om prest på Avaldsnes, men det er mange holdepunkter for at kirken ble reist tidligere. Byggingen av Olavskirken skal ha tatt til i Håkon Håkonssons tid. I epilogen til Håkon Håkonssons saga, kap. 333, står det at "kongen lot bygge en kirke av stein på Avaldsnes" (Helle 1999: 85; Lidén 1999:

105). Arbeidet med den nåværende Olavskirken startet sannsynligvis ikke før rundt 1250 (Helle 1999: 54), men var sannsynligvis da kirke nr. 3 på stedet. Heimskringla bekrefter at det skal ha vært kirke på Avaldsnes på Olav Haraldssons tid (Hkr. kap.117-120; Lidén 1999: 104). Man må imidlertid også holde muligheten åpen for at de to tidligere kristkongene Håkon Adalsteinsfostre og Olav Tryggvason kan ha oppført kirker på Avaldsnes, og slik sett kan gården ha hatt kirke allerede på 900-tallet. Brit Sollis undersøkelse på Veøy i Romsdal av spor etter kirke, datert til midten av 900-tallet, og der derfor ikke utenkelig at Avaldsnes kan altså ha hatt kirke så tidlig som rundt midten av 900-tallet.

Den første kirken på Avaldsnes ble nok bygget som privat kongskirke, ut fra kilder og de tidligere fremførte resonnementer. Den andre kirken kan ha fungert både som kongelig kapell og som menighetskirke for den lokale befolkningen, da det var vanlig for flere av kongsgårdskirkene å tjene en slik dobbel funksjon (Helle 1999: 67). Da den stående Olavskirken stod ferdig tjente den både som kongelig kapell og sognekirke (Lidén 1999: 54, 67). Dette understrekes av at Olavskirken blir kalt for herredskirke i Håkons Håkonssons saga. Olavskirken ble senere kollegiatkirke og innlemmet i Håkon Vs kapellorganisasjon (Helle 1999: 85-87). Kirken på Avaldsnes kan opprinnelig ha hatt status for hovedkirke, kombinert med funksjonen som kongskirke (Bjørkvik 1999: 46).

En rekke tegninger og malerier fra 1700- og første halvdel av 1800- tallet vitner om at kirkegården på Avaldsnes har hatt en avrundet form. Dette kan være et alderdommelig trekk. De runde kirkegårdene har størst utbredelse på Irland, og en teori går ut på at de runde kirkegårdene i Norge skyldes keltisk innflytelse i tidlig kristen tid (Brendalsmo & Stylegar 2003: 166f). Brendalsmo og Stylegar kommer frem til at mange av de runde, ovale og halvrunde kirkegårdene i mange tilfeller skriver seg fra middelalderen, men at vi har ikke grunnlag for å si noe nærmere om hvorvidt de er spesielt gamle, uten nærmere arkeologiske undersøkelser. En datering av etableringen av kirkestedet på Avaldsnes til tidlig 1000-tall knytter det til de to Olavene som begge var sentrale aktører på et tidlig tidspunkt. Dette har betydning også for dateringene av de øvrige kirkestedene. Dersom resonnementet over er holdbart, er det neppe grunn til å regne med at kongen tok initiativ til å reise kirker på andre steder tidligere enn på Avaldsnes.

Det yngste gravminnet på gården Bø er skipsgraven Storhaug på Gunnarshaug, som nylig har blitt redatert til 771/779 AD. Denne skal trolig ses i forbindelse med gården Bø, og kirken på Bø må derfor ha blitt reist på et tidspunkt etter dette og etter at gården kom i kongelig eie, neppe uten tvang på et eller annet vis. Det viser også at hedendommen fortsatt stod sterkt på et sent tidspunkt i dette området, men den kristne påvirkningen som gravgodset fra begge disse gravene har indikasjoner på, forteller at menneskene som ble gravlagt må ha hatt kjennskap til den nye religionen på et tidlig tidspunkt. Av tabell 6.2 kan vi se at kirke på Bø tidligst blir nevnt i 1301, og at kirken dermed må ha blitt reist før dette tidspunkt. Dette var da en steinkirke. På 1100-tallet ville Bøkirken i tilfelle ha vært den eneste steinkirken på Karmøy, siden Olavskirken først ble bygd på midten av 1200-tallet. Det er ikke usannsynlig at disse ble bygd parallelt, når det var steinhoggere i virksomhet, og stein skulle skaffes og fraktes, dersom kongen fortsatt hadde råderett over Bø. Dette er imidlertid ikke omtalt i Håkon Håkonssons saga. Kirker kan altså ha blitt bygget mellom 779 og 1301, men det rimeligste er at steinkirken ble bygget en gang på 1100-tallet, kan hende av samme steinbyggere. I likhet med Avaldsnes er det rimelig å regne med at det ble reist kirke her tidligere. Dersom det er riktig at stedet ble styrt av en kongelig veitslemann, kan en tenke seg en tidlig kirke på stedet – en markering av kristningen av Karmsundet, en parallell til steinkorsreisningen som også foregikk på synlige og strategiske steder, både i tilknytning til leden, stormannsgårder, kongsgårder og tingplasser. En mer presis datering er det vanskelig å komme fram til.

Torvastad

De yngste gravene på Torvastad dateres på generelt grunnlag til jernalder, og det er dermed vanskelig å finne konkrete holdepunkt for en post quem-datering for kirkestedet på denne gården. Generelt må en holde mulighetene åpne for at en kirke teoretisk kan ha blitt reist i løpet av senere del av yngre jernalder. Det er likevel lite sannsynlig at det ble reist kirke tidligere enn på Avaldsnes. Av tabell 6.2 kan vi se at kirke på Torvastad først blir nevnt i 1301, et årstall som da markerer at kirkestedet må ha vært etablert på et tidligere tidspunkt. Siden kirken mest sannsynlig var en høgendeskirke, tilhører den sannsynligvis en tidlig fase av kirkeorganiseringen, før sognekirkeetableringen rundt midten av 1100-tallet. Skriftlige kilder fra middelalderen forteller også at kirken på Torvastad var en stavkirke, og det er gode muligheter for at stavkirken også kan ha erstattet en eldre stolpekirke, men dette kan ikke avklares uten arkeologiske undersøkelser. Det er likevel lite sannsynlig at det ble reist kirke her før det skjedde på Avaldsnes.

Åkra

De yngste gravminnene på Åkra er båtgravene som dateres til vikingtid, og som markerer hedensk kult og sosial status. Tabell 6.2 viser at Åkra tidligst ble nevnt i middelalderske dokumenter i 1301. Kirkestedet på Åkra kan dermed ha blitt anlagt i tidsrommet mellom 793 og 1301. Kirkeregnskapene mellom 1620 og 1660 forteller at det her var en stavkirke her i middelalderen (Fyllingsnes 2000: 106). Utgravninger under stavkirker har som nevnt vist at det vanligvis har stått en eldre trebygning på stedet, og det er rimelig å tro at dette også er tilfelle for Åkra. Siden det høyst sannsynlig også dreier seg om en høgendeskirke, kan kirke ha blitt reist på et tidlig tidspunkt, men neppe tidligere enn på Avaldsnes. Forholdet til kongsmakten er likevel uavklart og tidspunkt for anlegg av kirkested er uvisst, det må enten ha skjedd parallelt med Avaldsnes eller helst senere.

Ferkingstad

Det yngste arkeologiske funnet på Ferkingstad som mest sannsynlig kan relateres til en grav, stammer fra yngre jernalder, vikingtid. Tabell 6.2 viser at kirkestedet er nevnt for første gang i skriftkilder i 1563, og det omtales ikke i bevarte dokumenter fra middelalderen. Det er imidlertid sannsynlig at den kirkebygningen som omtales på 1500-tallet stammer fra tiden før svartedauden, da nedgangstiden gjorde at kirker snarere ble nedlagt enn det ble oppført nye kirker i tiden etterpå. Som vist for Torvastad og Åkra, er det mulig at det fantes en eldre stolpekirke på stedet forut for en eventuell senere stavkirke. Dette kan en likevel bare spekulere over.

Kirkegården på Ferkingstad har vært rund, et trekk som fortsatt viser seg ved to avrundede hjørner i øst, mens kirkegården er blitt utvidet i øst med rette hjørner. Som vist for Avaldsnes, kan dette være et alderdommelig trekk, men uten at det kan brukes som et konkret holdepunkt.

Falnes

Øvre og Nedre Falnes, bør som vist i kapittel 5, vurderes som én gård i jernalder. Det er ingen forhistoriske graver på Nedre Falnes. På Øvre Falnes finnes graver som grovt sett kan dateres til jernalder, men kirkestedet ligger imidlertid på Nedre Falnes uten tunknytning. Kirkestedet blir tidligst nevnt i skriftkilder i 1563, og på samme måte som Ferkingstad omtales ikke kirkestedet i bevarte dokumenter fra middelalderen. Det er imidlertid også her sannsynlig at kirken ble reist før 1350, grunnet svartedauden og påfølgende avtagende befolkningstall, hvor kapasiteten til å oppføre nye kirker var minimal.

Hva kan ha ligget bak valg av kirkested?

Avaldsnes

Ved anleggelse av kirkested på Avaldsnes kan kultkontinuitet ha vært en bestemmende faktor ved bygging av de tidligste kirkene. Vi har sett at det er sannsynlig at det kan ha vært kirke på Avaldsnes på et så tidlig tidspunkt at hedendommen fortsatt kan ha stått sterkt. Det er ingen tvil om at det er stedsmessig kultkontinuitet på kirkestedet, da det finnes graver og bautasteiner fra jernalder både på selve kirkegården og i nær tilknytning til den. Tidsmessig ser det også ut til å være kontinuitet innenfor kulten, da de yngste gravene er fra yngre jernalder, og kirkestedet kan ha blitt etablert relativt kort tid etter oppføringen av disse gravene. Det er altså mulig at Avaldsnes har vært et sentralt sted innenfor førkristen kult, og at det derfor videre ble valgt som et sentralt sted også innenfor kristen kult.

På Avaldsnes må en også tillegge maktaspektet en sentral betydning, særlig knyttet til kontrollen over Karmsundet. Avaldsnes må ha vært et maktsete i alle fall siden Flagghaugen ble reist i yngre romertid. Et rikt gravmateriale vitner om mennesker i maktposisjoner tilknyttet stedet i førkristen tid, noe som videre bygges opp under av stedets strategiske beliggenhet i forhold til Karmsundet og skipstrafikken der. Det er allmenn enighet om at høvdingsetet ble kongsgård under Harald Hårfagre på slutten av 800-tallet, og beholdt sin sentrale posisjon et stykke ut i middelalderen. Maktkontinuitet må ha vært bestemmende for at Avaldsnes ble kirkested, og makt- og kultkontinuitet til å gå hånd i hånd, hvor legetimering av makt kan ha vært en årsak til at kirken bevisst har blitt plassert kloss oppi flere bautasteiner og en monumental gravhaug.

Bø

Det er ingen direkte stedsmessig kultkontinuitet på Bø, men allikevel flere gravminner i visuell kontakt med kirkestedet. Det er mulig at nærhet til gårdstunet var det viktigste for den som etablerte kirkestedet. Dersom kirken ble etablert like ved, eller som en del av gårdstunet, ville dette forsterke forbindelsen mellom stormann og kirke. Det er grunn til å anta at maktaspektet var viktig for en stormann som bygget høgendeskirke i tidlig kristen tid. Når kirken fikk en monumental plassering kan det tyde på at den bevisst er blitt plassert synlig i terrenget for å demonstrere sosial status. Det er ingen tvil om at høy sosial status var forbundet til Bø, både i jernalder og middelalder. De usedvanlig rike skipsgravene vitner om betydelig behov for

markering av makt i området mot slutten av jernalder. Jeg vurderer det slik at maktaspektet gjenspeiles i den grad av kultstedskontinuitet som fremtrer på Bø, men at gården kan ha fått nye maktutøvere før kirkestedet ble anlagt, siden kongen kan ha forlent gården til en av sine egne menn. Uansett må dette bygge på eldre og etablerte maktposisjoner, der kontroll over Karmsundet spilte en viss rolle. Når kirkestedet fikk en bevisst monumental plassering, kan det ha blitt gjort for at kirkestedet skulle være et synlig symbol på den nye religionen for sjøfarende gjennom sundet.

Torvastad

Vi har i kapittel 4 sett at det er belegg for å anta at dette området kan ha vært et eldre kultisk samlingssted, som senere har blitt kirkested. Manglende dateringer gjør det imidlertid umulig å fastslå om kultaktivitet på stedet har foregått sammenhengende frem til kirkestedet ble etablert. Gravene ved kirkestedet ser ut til å hovedsakelig henvende seg til havet i vest, og det samme gjelder for selve kirkestedet. Derfor er det mulig at et eventuelt hensyn til førkristen kult har havnet i skyggen av et ønske om å være synlig for sjøfarende. Kirkestedet er også plassert i nær tilknytning til tunet på gården, noe som kan ha vært et sentralt motiv for stedsvalg. Kirkestedet er plassert godt synlig på en forhøyning i terrenget og alle gravene i området tyder på ressurssterke mennesker, men det er allikevel vanskelig å si noe mer presist om maktaspektet her.

Åkra

Siden Åkra sannsynligvis ble reist som en stormannskirke nær det historiske tunet. Jeg tolker dette som uttrykk for at kirken primært ble bygd for gårdens egne folk, men utelukker ikke at den også kan ha vært ment for bygdens folk. Åkra peker seg ut som en samlingsplass som kan ha lange tradisjoner. En vei knytter sammen kirkested, bautaer (tingsted) og tunplass, og en større vei går like ved siden av kirkestedet, hvor gravminner, kommunikasjoner og et mulig tingsted kan fortelle oss at dette var et rituelt samlingspunkt, også i yngre jernalder.

De som har bodd på Åkra i jernalder og middelalder må ha vært ressurssterke folk med god økonomi, hvor gårdsvaldet må ha vært betydelig større ved inngangen til middelalder. De yngste gravminnene i form av de rike båtgravene, vitner om aktiv kultutøvelse med storslått markering av makt. Det kan være en indikasjon på både makt- og kultstedskontinuitet.

Ferkingstad

I kapittel 4 så vi at situasjonen på Ferkingstad har flere likhetstrekk med Åkra, men hvor kongen synes å ha spilt en vesentlig rolle, og sikret seg eiendom og kontroll på sørsiden av øyen. Også her er stedet preget av tilgang til ulike ressurser, og makt og kontroll har vært viktig.

Gravminnene her viser et tyngdepunkt i merovingertid, men noe materiale kan også dateres til vikingtid. Jeg vurderer dette som et sted med både makt- og kultkontinuitet, men med brudd når det gjaldt hvem som representerte makten og kulten. Gravminner tyder også på at Ferkingstad også kan ha vært et eldre samlingssted, hvor kirkestedet også ligger i nær tilknytning til et havneområde i vest.

Falnes

Falnes skiller seg fra de øvrige stedene, både i gårdsstørrelse og med hensyn til forhistoriske gravminner. Kirkestedet er tolket som et sted for en felles anlagt kirke. Vi ser at kirkestedet ligger i utkanten av skipreiden, men derimot svært sentralt i det som ble Falnes/Skudenes sogn. Det er derfor mulig at dette stedet først ble etablert med sognet, og ut fra et behov for en lett tilgjengelig menighetskirke. Kirken ble anlagt på et nytt sted i forhold til tidligere kult, og dermed ble kirkestedet sannsynligvis etablert senere enn de øvrige kirkestedene på Karmøy

Samlet vurdering

Vi har sett at konge eller stormann ser ut til å ha stått bak de fleste kirkestedene, og at Falnes skiller seg ut ved at enten kongen eller et fellesskap av bønder kan ha stått bak kirkebyggingen. De fleste kirkene kan i utgangspunktet ha blitt bygd som høgendeskirker, mens kirken på Falnes kan ha blitt reist som herredskirke/sognekirke fra starten av. Siden Avaldsnes var kongsgård er det sannsynlig at dette var den første gården som fikk kirke. Det er også mulig at Bø, Torvastad, Åkra og Ferkingstad fikk kirke på et tidlig tidspunkt. Flere ting kan imidlertid tyde på at Falnes fikk kirke på et senere tidspunkt. For alle kirkestedene, utenom Falnes, ser kult- og maktkontinuitet til å gå hånd i hånd. Det er en kjent sak at kristningen begynte i de øverste samfunnslag, og arbeidet seg nedover på den sosiale stigen. Det ser også ut til at dette har vært tilfelle på Karmøy, hvor velstående mennesker i hovedsak ser ut til å ha stått bak kirkebyggingen.

I Avaldsnes skipreide ser det ut til å ha vært mest godsstruktur. Her er gårdene jevnere i størrelse enn i Stangaland, men også avhøyere gjennomsnittlig verdi. Det er her det er størst kirketetthet. Særlig er kirkene på Avaldsnes og Bø plassert nær hverandre. Dette indikerer at disse kirkene ikke ble plassert på sentrale steder for å være tilgjengelige for en større menighet, selv om dette

etter hvert i alle fall ble en del av Olavskirkens funksjon. Avstanden mellom disse kirkene understreker ytterligere at de ble plassert i landskapet ut i fra enkeltpersoners motiver, og at de ble bygget som høgendeskirker i utgangspunktet. Vi har sett at Skre forventer å finne fellesbyggerier i områder med jevn gårdsstørrelse, men det ser altså ikke ut til å stemme i denne delen av mitt undersøkelsesområde. Det er også mulig å spore en del godstruktur i Stangaland, men ikke av samme grad som i Avaldsnes. vi har sett at gårdene på Sør-Karmøy i gjennomsnittet var mindre produktive enn i nord, og at det er mye større forskjeller i gårdsstørrelse. Gårdene med kirke i dette området skiller seg mer ut i størrelse fra gårdene rundt, enn hva som er tilfellet i nord. Kirkene er ikke plassert så tett som i den nordlige skipreiden, men Åkra og Ferkingstad er allikevel forholdsvis nær hverandre. Deres plassering i skipreiden gir ikke inntrykk av en fordeling som skulle gi mest mulig gårder tilgjengelighet til kirkene. I tråd med Skres teorier finner vi her flere enkeltmannsforetak, men også et mulig fellesbyggeri, sentralt plassert i det senere sognet. Det ser dermed ut til at det ikke uten videre er mulig å overføre Skre sin modell på et annet type geografisk område enn det modellen var utarbeidet for. Den kan imidlertid tjene som et godt utgangspunkt.

I hvilken grad viser Karmøy særtrekk i forhold til andre områder som har vært undersøkt?

De undersøkelsene som er blitt gjort tidligere dekker andre typer områder enn mitt, og ikke uten videre sammenlignbart med et ytre kyststrøk som Karmøy, et sted som stod sentralt i rikssamlingen og kristningen. Min undersøkelse skiller seg ut ved at det er utgrepet kongelig nærvær ved opprettelsen av stedene. En sammenligning kan imidlertid belyse om krisningsprosessen har foregått på ulike måter forskjellige steder i landet.

Skres undersøkelse i Sør-Gudbrandsdalen er gjort i et område som er svært forskjellig fra Karmøy. Mine resultater viser mye større grad av kongelig nærvær, og jeg vurderer det slik at kultkontinuitet med hensyn til stedsplasser, trolig som ledd i den tidlige kristningen av landet, i stor grad har vært gjeldene for de middelalderske kirkestedene, i motsetning til Skres konklusjon i sitt område. Carina Mostue Tolpinruds undersøkelse av kirkesteder i Hole og Ål, to ulike områder i Buskerud avdekket lite kultkontinuitet, og både enkeltmannsbyggeri og fellesforetak, men i hovedsak høgendeskirker tilknyttet et øvre sjikt, i et tilfelle kongen. Heller ikke Linda Cecilie Berg finner spor etter kultstedskontinuitet i Heddal og Rølda, men kommer frem til at kirkestedene har en midtpunktplassering på sentrale samlingssteder. Disse

undersøkellesområdene er av en helt annen karakter enn mitt område, og resultatene er også noe ulike i ulike deler av Østlandsregionen.

Mine resultater er imidlertid i stor grad sammenfallende med Brendalsmos undersøkelser i Trøndelag og Lilli Ingvaldsens undersøkelse i søndre Sunnhordaland, hvor hovedsakelig konge eller stormann, ser ut til å ha stått bak kirkebyggingen, og de fleste kirkene er reist på store gårder i tilknytning til tun og førkristne gravminner. Angunn Skeiseid som har undersøkt kirkesteder i ytre og indre deler av Rogaland, mener å finne mange tegn på kultstedskontinuitet. Kirkene i ytre strøk, kom hun frem til at var gårdskirker, mens de fra indre strøk så ut til å være fellesbygde kirker. Mine resultater i stor grad i overensstemmelse med Skeiseids resultater for kirker i ytre strøk av Rogaland. Lars Øyvind Birkenes sin undersøkelse av kirkesteder i Hardanger og Kvinnherad, viser derimot et annet mønster med mye større innslag av herredskirker, hvor jeg kun har avdekket én mulig herredskirke. I Indre Sogn har Cathrine Brattekværne også funnet liten grad av kultstedskontinuitet, men derimot mye maktkontinuitet og høgendeskirker.

Samlet ser kirkestedene på Karmøy i hovedsak ut til å skille seg fra andre undersøkelser, ved at kongen ser ut til å ha hatt stor innflytelse på kirkebyggingen, noe som igjen kan henge sammen med områdets sentrale rolle under rikssamlingen.

7. AVSLUTNING

Denne studien har omfattet en analyse av seks kirkesteder på Karmøy, på nordvestkysten av Rogaland. Tre av kirkestedene ligger i Avaldsnes skipreide, og resten i Stangaland skipreide. Angunn Skeiseid er den eneste som har foretatt denne typen analyse i Rogaland, men da ikke i et ytre område som dette.

Studiens overordnede problemstilling er hvorfor kirkene er plassert på de aktuelle stedene i landskapet. For å kunne drøfte dette spørsmålet nærmere har jeg undersøkt kirkestedene i en landskapskontekst, for å se hvordan de er plassert i forhold til gravminner, ferdselsårer og gårdsbosetning. Retrospektiv bruk av yngre eiendomskilder har kastet lys over eiendomsforhold som kan gå langt tilbake. På bakgrunn av dette har jeg sannsynliggjort hvem som kan ha reist kirkene, på hvilket tidspunkt, og endelig hvorfor kirker ble reist på disse stedene. Jeg vil nå legge frem resultatene av undersøkelsen, i forhold til de spørsmålene jeg reiste i innledningen.

Et sentralt spørsmål i denne studien har vært om kultstedskontinuitet kan ha vært en bestemmende faktor for stedsvalg ved anleggelse av de tidligste kirkene på Karmøy. Vi har sett at på Avaldsnes, Torvastad og Ferkingstad finnes gravminner på eller i umiddelbar nærheten av kirkestedene. På Åkra og Bø finnes gravminner i visuell kontakt med kirkestedene, mens Falnes er det eneste kirkestedet som er lagt på et nytt sted kultmessig. På ingen av stedene kan jeg påvise en direkte tidsmessig kultkontinuitet, hvor kristent gravfelt eller kirke har blitt etablert like etter et hedensk rituelt monument er blitt oppført. Gravminnene har imidlertid vært godt synlige, slik at kirkebyggerne må ha vært oppmerksomme på dem. Det er grunn til å tro at plasseringen nær førkristne gravminner har vært intensjonell, og medført blant annet legitimering av makt og nytt kristent kultsted.

Karmøy var et sentralt område innenfor rikssamlingsprosessene, og det har dermed vært viktig å undersøke kirkestedenes forhold til spørsmålet om maktkontinuitet. Alle kirkestedene på Karmøy, utenom Falnes, er lagt til større gårder i skipreidene. De fleste har en sterkt tunknytning, og alle er i visuell kontakt med tunet og plassert innenfor en avstand på maksimum 250 meter. Falnes skiller seg igjen ut, hvor den visuelle forbindelsen må ha vært svak. Alle kirkestedene utenom Ferkingstad og Falnes er utpreget synlige i landskapet, men kun

Avaldsnes og Bø kan karakteriseres som direkte monumentale etter min vurdering. På de fleste gårdene er det mange gravminner, noe som forteller om mennesker med ressurser og rettigheter til å anlegge slike monument. På de kirkestedene det er gravgods forteller dette også i stor grad om rikdom og makt, særlig på Bø og Åkra i yngre jernalder. Det ser altså ut til å være en maktkontinuitet fra jernalder til middelalder på de fleste kirkestedene. Det kan kanskje langt på vei kan forklare sammenfallet av førkristne og kristne kultsted alle steder, med unntak av Falnes. Eiendomsforhold sammenkoblet med forekomst av gravminner, tyder imidlertid på at makten flere steder kan ha skiftet aktører ved utgangen av jernalder. Kongen og kongemakten peker seg da ut.

Mange av kirkestedene er oppført i tilknytning til ferdselsårer. Avaldsnes og Bø er plassert i nær tilknytning til Karmsundet i øst, mens Torvastad og Ferkingstad ligger nær havet i vest. Åkra ligger i lengre avstand fra havet, og uten klar visuell forbindelse, men sentralt plassert ved en gammel vei. Falnes er det eneste kirkestedet som ikke har en sentral plassering i forhold til ferdsel og kommunikasjon, men sentralt i forhold til det senere sognet. Nærheten sjøen eller havet kan forklares med at bebyggelsen på Karmøy bærer preg av å være sjøvendt. Hovedprioriteten ser likevel ut til å ha vært gårdstilknytningen, men kontroll over ferdselen til sjøs synes igjen å ha vært viktig for lokaliseringen av selve gårdsbebyggelsen.

En undersøkelse av eiendomskilder og matrikler har gjennomgående vist en plassering av kirkestedet på større gårder i skipreiden. Den viste også i stor utstrekning at det lå gårder med betydelig lavere landskyld rundt gårdene med kirkested. Stedsnavn og gårdsgrenser understreker gårdenes størrelse, ved at flere av gårdene rundt kirkestedene ser ut til å være yngre utskillinger fra jernalder eller middelalder. Eiendomsforhold indikerer i alle tilfeller, igjen med unntak av Falnes, en samling gods rundt kirkestedet. Særlig kongsgården på Avaldsnes ser ut til å ha rådd over et omfattende gods, noe som gjenspeiles i store mengder sentralkirkelig-eiendom på særlig Nord-Karmøy.

Alle kirkestedene på Karmøy, unntatt Falnes, ser ut til å ha vært tiltenkt høgendeskirker i første fase, men kan også ha rommet flere enn gårdens egen befolkning, for eksempel folk fra underliggende gårder. Alle kirkene er reist på store gårder, og tunknytningen er særlig sterk nord på øyen. Sagamateriale forteller om kongens tilknytning til kirkene på Avaldsnes, og grunnet gårdens status som kongsgård etter Harald Hårfagre og et stykke ut i middelalder, er det

ingen grunn til å tvile på kongen som kirkebygger her. Kirkestedet på Bø befinner seg svært nær kongsgården på Avaldsnes, i kun 1,5 kms avstand, og med svært god visuell forbindelse. Sammen med eiendomsforholdene, kan situasjonen ved kirkereising tolkes som at en stormann alliert med kongen har reist den første kirken som privat gårdskirke. Torvastad, og flere gårder rundt, er senere krongods, og kan ha vært krongods helt tilbake til senere deler av yngre jernalder, tilknyttet kongen på Avaldsnes. Det er sannsynlig at en stormann har reist den første kirken her, og at denne mannen også har vært i allianse med kongen. Både på Bø og Torvastad kan det dreie seg om en person har hatt tilhold på gården, trolig i forståelse med kongen. Det kan også dreie seg om konfiskering av gods under rikssamlingsprosessene, hvor kongen har satt en av sine egne menn på gården, og her ble reist høgendeskirke på samme måte som kongsgården og andre stormannsgårder. Åkra ser ut til å ha vært i privat eie helt opp til 1600-tallet, uten at dette kan sies sikkert. Det er dermed mulig at kongen aldri har overtatt eiendommen her, men gårdens størrelse, ressursgrunnlag og gravminner i yngre jernalder taler for at de som holdt til her må ha vært alliert med kongen. En demonstrasjon av makt kommer spesielt til uttrykk gjennom båtgravene her. Ferkingstad kan ha blitt konfiskert under rikssamlingen, og er iallfall i sentralkirkelig eie på 1600-tallet, noe som kan tyde på at dette har inngått i kongens krongods. Kongen kan ha satt en mann på gården som har reist høgendeskirke. Falnes har ikke vært en spesielt stor gård, og det er svak visuell tilknytning mellom kirkested og gårdstun. Det er forholdsvis jevne gårder i området, mange som odelsgoods, samtidig som gravminnene har en hovedtyngde utenfor gården med kirkested. Kirkestedet ligger sentralt i det senere sognet, og det er mulig at den første kirken her ble reist som herredskirke eller sognekirke. Det kan ha skjedd når kirkeorganisasjonen ble utbygd, og trolig på et senere tidspunkt enn på de øvrige kirkestedene på Karmøy.

Kirkestedene på Karmøy kan ha blitt etablert på et tidlig tidspunkt. Avaldsnes kan ha hatt kirke allerede på midten av 900-tallet, og det er mulig at de andre kirkestedene, med unntak av Falnes, har fått reist kirke omtrent samtidig, kan hende noe etter at kongsgården signaliserte kristendommen med egen kirke. Alle kirkene må ha vært reist før 1301, og før ca. 1350 på Ferkingstad og Falnes. Det er imidlertid svært sannsynlig at gårdene har hatt kirker før kirkene som stod på 1300-tallet, og at det i mange tilfeller kan gå tilbake til 1000- eller 1100-tallet. Karmøy har vært et område hvor kongen hadde tilhold i det ambulierende kongedømmet, og et område som tidlig har blitt utsatt for kristne impulser. Med den svært strategiske plasseringen langs Nordvegen, med gode muligheter for kontroll over ferdselen nord og sørover langs

norskekysten. I en tid da riksstyre og kristning var to sider ved samme sak, var det naturlig å markere alle de strategiske stedene på øyen med kirke, også godt synlig for de som drog forbi.

I undersøkelsen har kirkestedene blitt undersøkt i forhold til ulike faktorer som kan tenkes å ha hatt innvirkning på stedsvalget. Jeg ser for meg at Harald Hårfagre har gått inn i et område med etablerte maktposisjoner på Karmøy, konfiskert gods på sentrale og konkurrerende gårder som viste makt, som Bø, Torvastad og Ferkingstad. Storgården Åkra kan ha ligget utenfor kongens interessesfære, mens Bø på et senere tidspunkt kan ha gått fra krongods til adelsgoods. Det er ingen tvil om at kirkene er reist på steder hvor makten rådde, både i førkristen og kristen tid. Denne maktkontinuiteten knyttet til stedene kan da forklare sammenfallet mellom førkristen kult og tidlige kirkesteder mange steder på øyen. Makten hadde ulike utøvere, men ser naturlig nok ut til å ha nedfelt seg på de samme strategiske steder i landskapet, nær viktige ferdselsårer, som den indre og ytre sjøleden, noe som igjen medførte en slik plassering av kirkene i landskapet, som var et viktig og nytt element i kongemakten.

Abstract

The theme of my master thesis concerns the locations of early medieval churches on the island Karmøy, on the north-west coast of Rogaland; Avaldsnes, Bø, Torvastad, Åkra, Ferkingstad and Falnes. The primary aim for this study has been to make use of the landscape around these locations, in combination with later written sources, place names and settlement, in order to throw light upon why these locations were chosen as places for early church-buildings. A central theme in achieving this goal has been to throw light upon who might have built the churches, and when they could have been built. Therefore I have tried to trace the relationship between the locations of medieval churches and heathen cult locations, communication-lines, farms and settlement. Karmøy, and especially Avaldsnes, was a central area during the unification process of Norway. For that reason it has been important to also investigate the degree of power and status attached to the locations and farms that the early churches was built upon, trying to trace larger estates possibly connected to the farms with medieval churches.

The results have shown that the king had a large influence in the area, also connected to the building of churches. Landscape-analysis combined with written sources leave no doubt that the kings on Avaldsnes built the churches here. Real estate sources from the 17th century indicate that the king on Avaldsnes might have confiscated large areas during late Iron Age. The most important areas to control was the one's positioned strategically in relation to the sailing route through Karmsundet, north east of the island, or over the though ocean-stretch west of the island. Bø, Torvastad and Ferkingstad are strategically placed like this, and are also the locations for medieval churches. These places were after the confiscations probably settled by men who were in an alliance with the king, and the same men were most likely also the church builders in these places. Åkra might have been outside of the king's interest-zone, and the sources indicate that this place was never confiscated. The farm Åkra seems to be located in the center of smaller, dependent farms, characterized by a large area and rich on resources. The church here might have been built by a wealthy family settled on the farm, but maybe also used by the dependent farms. Åkra might have been a central, ritual meeting-point in the late Iron Age, naturally maintaining this position in the early middle ages. All of the locations of medieval churches mentioned above might have been built at a early stage. Falnes differs from the other locations, and it seems most likely that a church might have been built collectively by farmers in the area, maybe as late as the middle of the 12th century.

FIGURLISTE OG TABELLISTE

Figurer:

Figur 0.1 – Forsidebilde: Diverse kulturminner i undersøkelsesområdet	
Figur 1.1 – Oversiktskart over undersøkelsesområdet Karmøy.....	10
Figur 3.1 – Frode Iversens modell for å spore godsstruktur i yngre jernalder.....	40
Figur 4.1 – Oversiktskart over kirkestedene i Avaldsnes skipreide.....	44
Figur 4.2 – Oversiktskart over Avaldsnes kirkested.....	45
Figur 4.3 – Maleri fra 1738 av Johs. Rasch.....	48
Figur 4.4 – Kirkestedet på Avaldsnes.....	49
Figur 4.5 – Oversiktskart over kirkestedet på Bø.....	50
Figur 4.6 – Kirkestedet på Bø.....	53
Figur 4.7 – Oversiktskart over Torvastad kirkested.....	55
Figur 4.8 – Kirkestedet på Torvastad.....	57
Figur 4.9 – Oversiktskart over kirkestedene i Stangaland skipreide.....	59
Figur 4.10 – Oversiktskart over Åkra kirkested.....	61
Figur 4.11 – Kirkestedet på Åkra.....	64
Figur 4.12 – Oversiktskart over kirkestedet på Ferkingstad.....	66
Figur 4.13 – Kirkestedet på Ferkingstad.....	69
Figur 4.14 – Oversiktskart over Falnes kirkested.....	71
Figur 4.15 – Kirkestedet på Falnes.....	73
Figur 5.1 – Kart som viser eiendomsfordelingen i 1647 på Nord-Karmøy.....	80
Figur 5.2 – Kart som viser eiendomsfordelingen på Sør-Karmøy i 1649.....	81
Figur 5.3 – Kart over grensene rundt gården Avaldsnes.....	81
Figur 5.4 – Oversiktskart over grenselinjene rundt gården Bø.....	84
Figur 5.5 – Oversikt over grenselinjene rundt gården Torvastad.....	87
Figur 5.6 – Oversiktskart over grenselinjene rundt gården Åkra.....	89
Figur 5.7 – Oversiktskart over grenselinjene rundt gården Ferkingstad.....	92
Figur 5.8 – Oversikt over grenselinjene rundt Nedre og Øvre Falnes.....	95

Tabeller:

Tabell 4.16 – Kirkestedenes forhold til ulike faktorer diskutert i kapittelet.....	74
Tabell 5.1 – Oversikt over de største gårdenes landskyld i 1647 i Avaldsnes skipreide.....	77
Tabell 5.2 – Oversikt over de største gårdene i Stangaland skipreide, etter landskylden i 1647...78	
Tabell 5.3 – Kirkestedenes forhold til landskyld i 1647, stedsnavn, gravminner, oppdeling i gårder og eiendomsforhold.....	97
Tabell 6.1 – Kirkestedenes forhold til ulike faktorer som kan fortelle om kirkebyggingen på Karmøy.....	101
Tabell 6.2 – Tabell som viser når prest, kirke og sogn i tilknytning til de aktuelle kirkestedene først blir nevnt i sagaer og middelalderdokument.....	105

KILDER OG LITTERATUR

Andrén, A. 2002. Platsernas betydelse. Norrön ritual och kultplatskontinuitet. I: *Plats och praxis : studier av nordisk förkristen ritual*. Vägar till Midgård 2 (red. K. Jennbert et al.) Norddiv Academic Press. Lund.

Andren, A. 2004. I skuggan av Yggdrasil. Trädet mellan ide och realitet i nordisk tradisjon. *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vägar till Midgård 4 (red. A. Andren, K. Jennbert, C. Raudvere) Lund.

Andressen, L. T. 1991. Om bruksstørrelse i lys av skyld og skatt. *Den eldste matrikkelen en innfallsport til historien. Skattematrikkelen 1647*. (red. R. Fladby & H. Winge) s. 44- 51. Oslo.

Anker, P. 1997. *Stavkirkene deres egenart og historie*. Cappelen. Oslo.

Bendixen, B. E. 1877. *Indberetning om arkæologiske undersøgelser i 1876*. Kristiania: Foreningen til norske fortidsminde-merkers bevaring.

Berg, L. C. 2005. *Heddal og Røldal. En komparativ analyse av to kirkesteder*. Upublisert masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen. Bergen.

Birkenes, L. Ø. 2004. *Gard, grav og kyrkje. Ei arkeologisk analyse i Hardanger- regionen*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen. Bergen.

Bjørkvik, H. 1958. *Jord-eige og jord-leige i Ryfylke i eldre tid. Fordelinga av jordeigedomen på Vestlandet og Agdesida i 1661 og i seinkatolsk tid*. Rogaland Historie- og Ættesogelag.

Bjørkvik, H & A. Holmsen. 1972. *Kven åtte jorda i den gamle leigendingstida? Fordelinga av jordeigedomen i Noreg i 1661*. Tapir forlag. B

Bjørkvik, H. 1999. Avaldsnes i førhistorisk og tidleg historisk tid. *Kongskyrkje ved Nordvegen. Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år* (red. Langhelle S. I & B. Lindanger). s. 9- 53. Lokalhistorisk stiftelse.

Bradley, R. 1985. Consumption, change and the archaeological record. The archaeology of monuments and the archaeology of deliberate deposits. *Occasional paper No. 13*. Edinburgh.

Bradley, R. [1993] 1996. Altering the earth. The origins of monuments in Britain and Continental Europe. The Rind Lectures 1991- 92. Society of Antiquaries of Scotland. Monograph series number 8. Edinburgh.

Brattekværne, C. 2006. *Kirkesteder i Indre Sogn: en arkeologisk analyse av religionsskiftet, med utgangspunkt i kirkesteder i Indre Sogn*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen. Bergen.

Braudel, F. 1980. *On history*. University of Chicago Press. Chicago.

Brekke, N. G, Nordhagen, P. J & S.S, Lexau. 2003. *Norsk arkitekturhistorie. Fra steinalder og bronsealder til det 21. hundreåret*. Samlaget. Oslo.

Brendalsmo, J. 1990. Kirkesteder i Vestfold: Hvem bygde kirker og hvorfor- hvor ble kirken bygd og hvorfor? : Skisse til problemstillinger omkring kirkebyggeriet. I: (red. J. Brendalsmo & E. Veia). *Vestfoldkirkene: bygning, landskap og samfunn, Arkeologiske rapporter fra Tønsberg*. Nr. 3. Riksantikvaren. Utgravningskontoret for Tønsberg. Tønsberg. s. 37- 57.

Brendalsmo, J. 1994. Tønsberg før år 1000. Fra gård til by. *Varia* 28. Oslo.

Brendalsmo, J. 1997. Kirken er et gammelt sted. Kristningen og landskapet. *Norveg: tidsskrift for etnologi og folkloristikk*, nr. 1.

Brendalsmo, J. [2001] 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere: byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Oslo.

Brendalsmo, J. & F-A. Stylegar. 2003. Runde kirkegårder. Årbok 2003. *Fortidsminneforeningen. Kulturmiljø og landskap*. Årg. 157. Oslo.

Brink, S. 1992. Kultkontinuitet från bosättningshistorisk utgångspunkt. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid* (red. B. Nilsson). Prosjektet Sveriges Kristnande Publikationer 1. Lunne Böcker, Uppsala.

Christensen, A. L. 2002. *Det Norske Landskapet. Om landskap og landskapsforståelse i et kulturhistorisk perspektiv*. Oslo.

Christie, J. K. 1842. Antikvarisk-historisk Skitse af Augvaldsnæs. I: *Urda, et norsk antikvarisk-historisk Tidsskrift, udgivet af Directionen for det Bergenske Museum. Andet Bind*. Forlaget av det Bergenske Museum. Bergen. s. 322-347.

Dietrichson, L. 1892. *De norske stavkirker: studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling: et bidrag til Norges middelalderske bygningskunsts historie*. Kristiania: Cammermeyer.

DN = Diplomataricum Norvegicum. I-XXII(?). Samlet og utgitt av C. C. A. Lange m.fl. Christiania 1847-.

Eliade, M. 1997. *Det hellige og det profane*. Oslo.

Elvestad, E & A. Opedal. 2001.(red) *Maritim-arkeologiske forundersøkelser av middelalderhavna på Avaldsnes, Karmøy*. Ams-rapport nr. 18. Rapport fra Stavanger Sjøfartsmuseum og Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.

Fladby, R. 1981. Kartets plass i lokalhistorisk forskning. *Våre gamle kart*. (red. R. Fladby & L. T. Andressen) s. 9- 18. Oslo. (10s)

Fuglestedt, I. 1997. Mellom hedendom og kristendom- mellom ættesamfunn og kongerike. Bruken av monumentale anlegg i en brytningstid. *Konflikt i forhistorien* (red. I. Fuglestedt, B. Myhre) *AmS- Varia* 30. s. 41- 55. Stavanger.

Fyllingsnes, F. 2000. *Karmøys historie- med de tusen hjem II. Middelalderen*. Stavanger.

G = Gulatinglovi. Norrøne bokverk 33. Oversatt fra gammelnorsk av Knut Robberstad. Det Norske Samlaget. Oslo. 1981.

Gabrielsen, K. H. 2002. *Vestlandets steinkors. Monumentalisme i brytningen mellom hedendom og kristendom*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Bergen.

Gabrielsen, K. H. [2003] 2007. Vestlandets steinkors : monumentalisme i brytningen mellom hedendom og kristendom. UBAS 2. Hovedfag/Master (red. J. L. Zehetner). Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Bergen. s. 115-272.

Gansum, T., Jerpåsen, G. B., Keller, C. 1997. Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder. *AmS- varia* 28. Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.

Gansum, T. 1997. Jernaldermonumenter og maktstrukturer. Vestfold som konfliktarena. *Konflikt i forhistorien* (red. I. Fuglestad, B. Myhre) *AmS- Varia* 30. Stavanger.

Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press. Oxford.

Giddens, A & C. Pierson. 2002. Samtaler med Anthony Giddens : at forstå moderniteten. København: Hans Reitzel.

Gjermundsen, J. O. [1980] 1991. Hvor langt kan vi stole på skattematrikkelen? *Den eldste matrikkelen en innfallspport til historien. Skattematrikkelen 1647*. (red. R. Fladby & H. Winge) Norsk Lokalhistorisk Institutt. Universitetsforlaget. Oslo s. 33- 37.

Gräslund, A- S. 1992. Kultkontinuitet- myt eller verklighet? Om arkeologins möjligheter att belysa problemet. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Projektet Sveriges Kristnande Publikationer 1 (red. Bertil Nilsson). s. 129- 150. Uppsala.

Gren, L. 1997. Fossil åkermark. Äldre tiders jordbruk- spåren i landskapet och de historiska sammanhagen. *Fornlämningar i Sverige 1 /Riksantikvarieämbetet*. Stockholm.

Hafsaas, H & O. H. Hemdorff. 2005. Arkeologiske undersøkelsen på Avaldsnes 2005. I: *Frá haug ok heiðni nr. 4 2005. Tidsskrift for Rogalands Arkeologiske Forening*. (red. E. S. Pedersen) Stavanger. s. 9-14.

Hafsaas, H. 2007. På sporet av Harald Hårfagres kongsgård? Arkeologiske forundersøkelser på Avaldsnes i 2006. I: *Frá haug ok heiðni nr. 2 2007. Tidsskrift for Rogalands Arkeologiske Forening*. (red. E. S. Pedersen) Stavanger. s. 3-12.

Hansen, G. 2000. Bydannelse og forklaring af sociale fænomener. Individualisme, kollektivism og Giddens strukturteori. *Meta nr. 4*. Lund.

Hauken, Å. D. 1995. Eldre jernalder ved Karmsundet. *Eit forskningsprosjekt på Avaldsnes. Rapport frå Arkeologisk museum i Stavanger oktober 1994* (red. A. Lillehammer) s. 42- 66.

Helle, K. 1995. Et kristent folk? Kirke og samfunn i Norge i høymiddelalderen. I: *Kristendommen slår rot*. (red. A. Ågotnes) Bergen: Bryggens Museum (Onsdagskvelder i Bryggens museum X). s. 101-123.

Helle, K. 1999. Olavskirken 1250-1350 – sognekirke og kongelig kapell. I: *Kongskyrkje ved Nordvegen. Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*. (red. S. I. Langhelle & B. Lindanger) Akdsdal: Lokalhistorisk stiftelse. s. 54-103.

Hkr = Kongesagaer, Snorre Sturlason. Oversatt av Gustav Storm. 2. utgave. Kristiania. 1900.

Hofseth, E. H. 1990. Kirken den er et gammelt hus...: religiøs tradisjon eller brudd? I: *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1989/90* (red. J. H. Larsen). Oslo. s. 129- 151.

Holmsen, A. 1976. *Nye studier i gammel historie*. Universitetsforlaget. Oslo.

Holmsen, A. [1980] 1991. Skattematrikkelen 1647. *Den eldste matrikkelen en innfallsport til historien. Skattematrikkelen 1647.* (red. R. Fladby & H. Winge) Norsk Lokalhistorisk Institutt. Universitetsforlaget. Oslo. s. 7- 10.

Holtorf, C. J. 1997. Christian Landscapes of Pagan Monuments. A radical Constructivist Perspective. *Semiotics of Landscape: Archaeology of Mind* (red. G. Nash). S. 80- . Oxford.

Hovda, P. 1961. Norske fiskeméd : landsoversyn og to gamle médbøker. Skrifter (Norske stadnamarkiv) Nr. 2. Universitetsforlaget. Oslo.

Hovstad, H. 1980. *Gårdsgrenser. Et bosetningshistorisk hjelpemiddel?* Universitetsforlaget. (Institutt for Sammenlignende Kulturforskning, serie B: Skrifter LXII) Oslo.

Hovstad, H. 1981. Hva jordskiftekart kan fortelle. I: *Våre gamle kart.* (red. R. Fladby & L. T. Andressen) Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø. s. 19- 29.

Hærnes, P. 1997. *Karmøys historie- som det stiger frem. Fra istid til 1050.* Dreyer Bok. Stavanger.

Hærnes, P. 1999. Dommedagssteinen ved Avaldsnes kirke. En merkelig historie hvori opptrer Jomfru Maria, to konger med romslig livvidde, trollet Sigge, erkeengelen Mikael og mange, mange andre. *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60- årsdagen. Bind A* (red. I. Fuglestvedt, T. Gansum, A. Opedal). s. 121- 134. Stavanger.

Ingvaldsen, L. M. 1996. *Kirkene i søndre Sunnhordaland i tidlig- og høymiddelalder. Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem?* Hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen. Bergen.

Iversen, F. [1997]1999. Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane. *Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen 4.* Bergen.

Iversen, F. [2004] 2008. *Eiendom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. UBAS Nordisk/ Universitetet i Bergen nr. 6. Bergen.

Iversen, T. 1997. *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*. Historisk institutt. Universitetet i Bergen. Skrifter nr. 1. Bergen.

Jerpåsen, G. B. 1996. *Gunnerød – en arkeologisk landskapsanalyse*. *Varia* 35. Oslo.

Johannessen, K. [1980] 1991. *Jordeiendomsforhold og jordleiesystem. Den eldste matrikkelen en innfallsport til historien. Skattematrikkelen 1647*. (red. R. Fladby & H. Winge) Norsk Lokalhistorisk Institutt. Universitetsforlaget. Oslo. s. 16-20.

Johansson, T. 2003. *Anthony Giddens och det senmoderna. I: Moderna samhällsteorier. Traditioner riktningar teoretiker* (red. P. Månson). Prisma. Stockholm. s. 415-448.

Kjetland, B. 1979. *Bygdebok for Karmøy: Torvastad* (red. A. Lillehammer). Bygdebokutvalget i Karmøy. Kopervik.

Keller, C. 1993. *Visuelle landskapsanalyser i arkeologien. Årbok (Universitetets oldsakssamling) 1991/92*. s. 59- 67. Oslo.

KLNM = Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, fra vikingtid til reformasjonstid. (red. F. Hødnebo) Bind XV. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo.

Kraft, J. 1842. *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge. Del 4: Det Vestenffjeldske Norge*. Christiania: Grøndahl.

Larsen, C. 1997. *Haugene fra eldre bronsealder på Jæren- en stabiliserende faktor i tilværelsen? Konflikt i forhistorien* (red. I. Fuglestad, B. Myhre) *AmS- Varia* 30. Stavanger.

Liden, H- E. 1969. *From pagan sanctuary to Christian church*.

- Lidén, H- E. 1995. De tidlige kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem, og hvordan? I: *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge* (red. H- E, Lidén) Universitetsforlaget. Oslo. s. 129- 141.
- Lidén, H-E. 1999. Olavskirken på Avaldsnes. I: Kongskyrkje ved Nordvegen. Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år. (red. S. I. Langhelle & B. Lindanger) Lokalhistorisk skiftelse. Akسدal. s. 104-160.
- Lillehammer, A. 1980. *Bygdebok for Karmøy: Åkra*. Bygdebokutvalget i Karmøy. Kopervik.
- Lillehammer, A. 1982. *Bygdebok for Karmøy: Skudenes og Skudeneshavn*. Bygdebokutvalget i Karmøy. Kopervik.
- Lillehammer, A. 1991. *Bygdebok for Karmøy: Avaldsnes I*. Bygdebokutvalget i Karmøy. Kopervik.
- Ljungberg, H. 1938. *Den nordiska religionen och kristendomen. Studier över det nordiska religionsskiftet under vikingatiden*. Nordiske tekster och undersökningar. Uppsala.
- Lorange, A. 1887. Storhaugen paa Karmøen. Nyt Skipsfund fra Vikingetiden. *Bergen museums Aarboeg no. 4*.
- Marthinsen, L. 1991. Landskyld og landskyldvarer. *Den eldste matrikkelen en innfallspport til historien. Skattematrikkelen 1647*. (red. R. Fladby & H. Winge) s. 11- 15. Oslo.
- Matrikkelen av 1723, Rentekammeret, bd. 133a-b, fol. 33b og 34 b, 175b og 176a, 137b og 138a, 426, 43a.
- McNicol, J. 1997. *Plassering[en] av de første kirkene i Norge i forhold til de første [i.e. hedenske] kultstedene : en historiografisk studie omfattende tiden etter 1830*. KULTs skriftserie nr. 98. Norges allmennvitenskapelige forskningsråd. Oslo.

Molaug, P. B. 2008. Oslo blir by-fra 1000 til 1200. *De første 200 årene-nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer.* (red. H. Andersson, G. Hansen & I. Øye). Bergen. s. 73-92.

Morris, R. 1989. *Churches in the landscape.* London.

Myhre, B. 1995. Skipsgravene på Karmøy. *Eit forskningsprosjekt på Avaldsnes. Rapport frå Arkeologisk museum i Stavanger oktober 1994* (red. A. Lillehammer) s. 79-90.

Myhre, B & I. Øye. 2002a. Jorda blir levevei. 4000 f.Kr.-1350 e.Kr. Norges landbrukshistorie I. Det Norske Samlaget. Oslo.

Myhre, B. 2005. Krossane på Ullandhaug, Døds- sjødno på Sele og Fem dårlige jomfruer på Norheim. Symboler for Yggdrasil- livets tre? *Fra haug ok heidni 3/2005.*

Myhre, L. N. 1995. Bronsealderen ved Karmsundet. *Eit forskningsprosjekt på Avaldsnes. Rapport frå Arkeologisk museum i Stavanger oktober 1994* (red. A. Lillehammer) s. 23- 41.

Møllerop, O.1989. Avaldsnes i jernalder – Flagghaugen. Karmsundet. Et knutepunkt i ferdselen langs kysten. I: *Avaldsnes. Norges eldste kongesete* (red. G. Sør-Reime). Stavanger: Dreyer bok.

Neumann, J. 1842. Oldtidsminder paa Karmøen. *Urda II, et norsk antiquarisk Tidsskrift.* Bergen.

NG = *Norske Gaardnavne.* O. Rygh 1915: *Stavanger Amt. Rogaland.* Norske Gaardnavne : Oplysninger samlede til brug ved Matrikelens Revsjon nr. 10. Bearbejdet av Magnus Olsen.

NF = *Norske fornlevninger.* En oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger, ældre end reformationen og henførte til hver sit sted. N. Nicolaysen 1842- 66. Kristiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.

Nicolaysen, N. 1887. *Om hov og stavkirker.* Kristiania.

Nordland, O. 1950. Karmsund og Avaldsnes: handelsveg og hovdingemakt i segn og saga. Særtrykk av Haugesund museums årshäfte 1945- 1950.

NRL III = Norske lensrekneskapsbøker 1548-1567. B. III. Oslo: Riksarkivet, 1937-1943.

Olsen, B. 1997. *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Universitetsforlaget. Oslo.

Olsen, M. 1915. *Hedenske kultminder i norske stedsnavne*. Kristiania.

Olsen, M. 1934. *Hva våre stedsnavn lærer oss*. Oslo.

Olsen, O. 1966. *Hørg, hov og kirke, Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*. Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie. Det kongelige nordiske oldskriftselskab. København.

Opedal, A. 1997. Båtgraver – rituell kommunikasjon som politisk strategi? Et eksempel fra Karmøy på 800-tallet. I: *Rikssamlingen. Høvdingmakt og kongemakt. Karmøyseminaret 1996*. (red. J. F. Krøger) s. 88-106 + 115-117.

Opedal, A. 1998. *De glemte skipsgravene. Makt og myter på Avaldsnes*. Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.

Opedal, A. 2005. *Kongens død i et forstatlig rike: skipsgravritualer i Avaldsnes- området og aspekter ved konstituering av kongemakt og kongerike 700- 950 e. Kr*. Oslo.

Rygh, O. 1901. *Gamle personnavne i Norske stedsnavne*. W. C Fabritius & Sønner a/s. Kristiania

Rønne, O. 1995. Merovingertid ved Karmsundet. *Eit forskningsprosjekt på Avaldsnes. Rapport frå Arkeologisk museum i Stavanger oktober 1994* (red. A. Lillehammer) s. 67- 78.

Sandnes, J. 1973. Datering av navneklasser ved landskyld-metoden. I: *Maal og minne. Nr. 1-2*. s. 12-28.

Sandnes, J. & O. Stemshaug (red). 1990. *Norsk stadnamnleksikon*. Det norske samlaget. Oslo.

Sawyer, B & P. Sawyer. 1993. *Medieval Scandinavia. From conversion to Reformation Ca. 800-1500*. University of Minnesota press, Minneapolis. London.

Schetelig, H. 1902. En plyndret baadgrav. *Bergen museums Aarbog*. s. 1- 14.

Schetelig, H. 1912. *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergen.

Schjødt, J. P. 1989. Nogle overvejelser over begrepet ”Religionsskifte” med henblikk på en problematisering af termens brug i forbindelse med overgangen til kristendommen i Norden. (red: A. Andren) *Medeltidens fødsel*, s. 187- 201, Lund.

Skadberg, L. 1950. *Olavskyrkja og kongsgården på Avaldsnes*. Nils Sund Forlag. Haugesund.

Skattematrikkelen 1647 X Rogaland fylke. (red. R. Fladby & J. O. Gjermundsen) Norsk Lokalhistorisk Institutt. Universitetsforlaget. Oslo-Bergen-Tromsø.

Skeiseid, A. 2007. *Seks kyrkjestader i Rogaland : ein arkeologisk analyse av kyrkjestader i ytre og indre delar av Rogaland*. Mastergradsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen. Bergen.

Skre, D. 1988. Gård og Kirke, Bygd og Sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør- Gudbrandsdalen. *Riksantikvarens rapporter 16*. Alvheim og Eide Akademisk Forlag. Øvre Ervik.

Skre, D. 1997. Haug og grav. Hva betyr gravhaugene? I: Middelalderens symboler. (red. A. Christensson, E. Mundal & I. Øye) Senter for europeiske kulturstudier (Kulturtekster 11). Bergen. s. 37-52.

Snorrason, O. 2003. The Saga of Olaf Tryggvason. *Islandica: a series relating to Iceland and the Fiske Iceland Collection*. Cornell University Libraries. Nr. 52. Cornell University Press. Ithaca.

Sognnes, K. 2000. Det hellige landskapet: Religiøse og rituelle landskapselementer i et langtidsperspektiv. *Viking nr. 63*. s. 87- 119. Oslo.

Solberg, B. 2003. *Jernalderen i Norge*. Cappelen Akademisk Forlag. Oslo.

Solli, B. 2008. Kjøpstedet på Veøya i Romsdal. *De første 200 årene-nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. (red. H. Andersson, G. Hansen & I. Øye). Bergen. s. 109-124.

Steinnes, A. 1955. *Husebyar*. Den norske historiske forening. Oslo.

Steinsland, G. 2000. *Den hellige kongen: om religion og herskermakt fra vikingtid til middelalder*. Oslo.

Steinsland, G. 2005. *Norrøn religion. Myter, riter, samfunn*. Pax Forlag. Oslo.

Stemshaug, O. 1973. *Namn i Noreg : ei innføring i norsk stadnamngransking*. Samlaget. Oslo.

Sundqvist, O. 2004. Uppsala och Åsgard. Makt, offer och kosmos i forntida Skandinavien. *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vägar till Midgård 4 (red. A. Andréén et al.). s. 145- 179. Lund.

Særheim, I. 1985. *Stadnamn fortel historie. Om namngjeving, namnebruk og opplysningar i stadnamn*. Universitetsforlaget Stavanger- Oslo- Bergen- Tromsø.

Særheim, I. 2006a. Innledning og sta(th)ir- forskninga. *Busetnadsnamn på –sta(th)ir. Rapport fra NORNA's 33. symposium på Utstein kloster 7.-9. mai 2004*. (red. I. Særheim, P. H. Uppstad & Å.K. Hansen Wagner). Uppsala. S. 9- 17.

Særheim, I. 2006b. Busetnadsnamn på –sta(th)ir i Rogaland. *Busetnadsnamn på –sta(th)ir. Rapport fra NORNA's 33. symposium på Utstein kloster 7.-9. mai 2004*. (red. I. Særheim, P. H. Uppstad & Å.K. Hansen Wagner). Uppsala. S. 159- 172.

Særheim, I. 2007. *Stadnamn i Rogaland*. Bergen.

Sør-Reime, G (red). 1989. *Avaldsnes. Norges eldste kongesete*. Stavanger: Dreyer bok.

Thäte, E. S. 2007. Monuments and Minds. Monument Re- use in Scandinavia in the Second Half of the First Millennium AD. *Acta Archaeologica Lundensia Series in 4 No. 27*. Lund.

Tolpintud, C. M. 2008. *Tidlige kirkesteder i Hole og Ål, Buskerud – En Komparativ analyse*. Upublisert mastergradsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen. Bergen.

Turner, S. 2004. Christianity and the Conversion Period Landscape of South- West Britain. *Belief in the Past. The Proceedings of the 2002 Manchester Conference on Archaeology and Religion. BAR International Series 1212 2004* (red. T. Insoll) s. 125- 136. Oxford.

Turner, V. 1997. *The forest of symbols. Aspects of Ndembu ritual*. Cornell University Press. Ithaca and London.

Utvik, 1988. *Vårt historiske Avaldsnes : en veiviser i det historiske landskapet*. Haugesunds avis forlag i samarbeid med Karmøy kommune. Haugesund, Kopervik.

Wichstrøm, A. 1984. Kors og katedral. *Kaupang og katedral. Norges Kulturhistorie 2*. Oslo. (red. I Semmingsen, N. K. Monsen, S. Tschudi-Madsen, Y. Ustvedt) s.249-278.

Ytreland, I. 1970. *Åkra kyrkje. Eit minneskrift*. Haugesund Bok & Offset.

Zachrisson, T. 2004. Det heliga på Helgö och dess kosmiska referanser. *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi. Vägar till Midgård 4* (red. A. Andren, K. Jennbert, C. Raudvere) Lund.

Øye, I. 2002 (red) b. Vestlandsgården - fire arkeologiske undersøkelser. *Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen. Vol. 8*. Bergen.

Andre kilder

Aftenposten 01.03.2009, artikkel v/Frans Arne Stylegar.

<http://askeladden.ra.no/sok/>

<http://www.dokpro.uio.no/arekeologi/bergen/hovedkat.html>

<http://www.dokpro.uio.no/arkeologi/oslo/hovedkat.html>

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

http://www.dokpro.uio.no/rygh_ng/rygh_felt.html

<http://www.gislink.no>